

Üretim tarzı, sınıf, devlet: Solun Türkiye tarihiyle sınavı

Alp Yücel Kaya

1. Giriş

1920'lerden 1990'lara kadar tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de tarih yazını tüm sosyal bilimcileri meşgul etmiştir. Bu yazının araştırma gündemini ise üretim tarzı, sınıf ve devlet başlıkları altında Marksizm belirlemiştir. Bu araştırma gündemi birçok kişiyi Marksist perspektife yönlendirmiş, zengin bir tartışma ortamı doğurmuş, üniversite içinden ve dışından, Marksist olsun olmasın herkesi içine almış, muhatap kılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de tarih yazını dönemin siyasi ve toplumsal atmosferi içinde farklı kesimlerin tartışmalara katılımıyla tanımlanmalıdır. Bu çerçevede gelişen tarih yazınının önünde iki konu başlığı olagelmıştır. İlki sınıflı toplumdur, tarih yazınındaki temel ayrım bağlamında toplumsal sınıfların varlığını ele alırken ortaya çıkar: Burjuva tarihçilerin büyük çoğunluğu adil/kerim devlet ve ahenkli toplum yapısını, Marksizm'den beslenen tarihçiler sınıflı toplum yapısı ve sınıf çatışmalarını ele alırlar. İkinci konu başlığı ise doğrusal tarihtir, Marksist yazındaki temel ayrım bağlamında tarihin (ilkel komunal toplumdan sosyalist topluma) doğrusal bir şekilde ilerleyip ilerlemediği konusunda ortaya çıkar: bazıları Avrupa tarihi ile tanımlı evrensel özellikleri barındıran üretim tarzları arasındaki aşamalı geçişleri, bazıları ise özgünlük ve evrensellikleri içi içe barındıran gerileme ve sıçramaları öne çıkarırlar.

Biz bu makalede solun Türkiye tarihi yazını bu iki konu başlığı ve ayrım üzerinden inceleyeceğiz. İlk önce geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde Marksist perspektiften beslenen tarihçiler ile burjuva tarihçilerinin sınıflı/sınıfsız toplum tartışmalarına odaklanacağız. İkinci bölümde Marksist tarih yazını içerisinde

1950-1960'larda doğrusal tarih anlayışına eleştirel olarak gündeme gelen ama aynı zamanda ekonomi dışı unsurların belirleyiciliği ve özgünlüklerini vurgulamasıyla burjuva tarihçilerin adil/kerim devlet ve sınıfsız toplum perspektifleri ile örtüşen Asya Üretim Tarzı (AÜT) perspektifini dönemin tartışmaları bağlamında inceleyeceğiz. Bu bağlamda 1970'lerde AÜT'ten kapitalizme geçişi ele alan yeni yaklaşımları da devlet ve sınıflar ile ekonomik temelin belirleyiciliği başlıkları altında tartışacak, eleştirel yaklaşımları doğrusal tarih anlatısından kopamadıklarını vurgulayacağız. Üçüncü bölümde, 1960'ların sonunda sol hareket ve örgütlerin devrim stratejisi bağlamında ortaya koydukları (doğrusal tarih anlayışını yansıtan) birbirine alternatif üretim tarzı okumaları (feodalizm vs. kapitalizm) ve tartışmalarını ele alacağız. Dördüncü bölümde, 1970'ler ve 1980'lerde AÜT sonrasında doğrusal tarih anlayışına eleştiri olarak gelişen Eşitsiz ve Bileşik Gelişme (EBG) yaklaşımını ortaya koyan çalışmaları inceleyeceğiz. Bir sonraki bölümde Türkiye Marksist yazınında üretkenliği ve kuramcı yönüyle istisnai bir yerde duran Hikmet Kıvılcımlı'nın, doğrusal tarih yaklaşımını eleştirisi olarak geliştirdiği ve EBG ile belli derecelerde koşutluk gösteren Tarih Tezi'ni değerlendirmeye çalışacağız. Sonuç bölümünde Türkiye tarihi yazınında 1960-1990 arasındaki hararetli tartışmalar üzerine genel değerlendirmemizi verirken 1990'lar sonrasında üretim tarzı, sınıf ve devlet başlıklarındaki çalışmaların neredeyse sönümlendiği yazındaki sınırlı gelişmeleri de tartışacağız.

2. Türkiye sınıflı bir toplum mudur?

Marksist yazının öncü metinlerinin temel meselesi Ekim Devrimi ve 1919'da kurulan Komünist Enternasyonal'in genel eğilimi¹ doğrultusunda Türkiye'de sınıfların ve özel olarak da işçi sınıfının varlığını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda Ethem Nejat 1919'da "kendi varlığından habersiz" Türkiye proletaryasını geniş ve yerel tanımla "yevmün cedid rizküm cedid" yani "günü birlik yaşamaya mahkûm edilen rızıkları için bir sonraki günü bekleyen yığınlar" olarak tarif etmektedir.² Nazım Hikmet 1924'te, "amele kutbuna" zıt ve karşı kutupta bulunanların "amele sınıfı"nın varlığını "red ve inkar" için "kopardıkları yaygaralardan" dem vururken, ameleyi daha kitabî olarak "istihsal alâtına sahip olmadığı için, iş kuvvetini muayyen bir vade ile satan, hukuken serbest, iktisaden esir bir insan" olarak tanımlamaktadır. 1920'ler Türkiye'sinde 200.000 kadar amele mevcuttur, "say ile sermaye" arasındaki siyasi mücadele ise dört başlıkta, amelelerle a) dahili sermaye, b) ecnebi şirketler, c) ecnebi sermayesi simsarları ve d) hükümet ile arasında yaşanmaktadır.³ Hikmet Kıvılcımlı, Komünist Enternasyonal'in 1919'daki

1 Komintern'in 1919-1922 arasındaki kongrelerinde "ulusal ve sömürge sorunu" üzerine "genel yaklaşım [olarak]... proletaryanın hegemonyası altında demokratik, ulusal ve anti-kapitalist (sosyalist) devrimci önlemler" içeren bir program mevcuttur, bkz. Michael Löwy, *Süreklilik Devrim Teorisi: Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Siyaseti*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016 [1981], s. 98. Bu konuya "Doğrusal Tarih ve Üretim Tarzı Tartışmaları" başlığı altında tekrar döneceğiz.

2 Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-40", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (der.), çev. Cahide Ekiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998 [1995], s. 137-138.

3 Nazım Hikmet, "Türkiye'de Amele Sınıfı ve Amele Meselesi", *Yazılar (1924-1934)*, *Yazılar 2*,

eğilimi doğrultusunda ama 1925'teki (değişen) eğilime⁴ aykırı olarak, Türkiye'de işçi sınıfının varlığına vurgu yapmaya devam etmektedir: 1935'te "işçi sınıfı diye bir sınıfın varlığı bayağı 'aklı selim' sahibi zümreler, yani burjuva ve küçük burjuva yazarları tarafından bir türlü kabul edil[mezken]" 1929 Büyük Bunalımı sonucu "ekonomi faktörü" olan sınıfın "politika faktörü" olmasıyla işin renginin değiştiğini vurgulamaktadır; "nicelikten niteliğe birdenbire atlayış diyalektiğine uygun" olan bu "toplum olayı"nı ele alırken işçiyi "yaşamak için, işgücünü serbest bir meta gibi pazarda satan ve bu satımla geçinen insan", işçi sınıfını da "durumu ve çıkarı aynı olan bu insanların topu" olarak tanımlamaktadır; "resmi rakamlar ve ... başkalarının basılı sözlerine dayanarak" işçi sınıfının sosyal varlığını ("sırf sanayi işçileri", "öteki şehir proleterleri" –"yaprak tütün işçisi", "ulaşım ve nakil araçları proleterleri", "ticaret hizmetlileri"- "tarım proleterleri", "ev sanayinin adsız proleterleri" ve "işsizleri" ayrı ayrı ele alarak) incelemektedir.⁵

Sınıfların varlığı ve işçi sınıfının "red ve inkârı" burjuva hükümeti katında da yankı bulmaktadır, 1922-1923'te Mustafa Kemal'in Sovyet Büyükelçisi Aralov'a ifadesi nettir: "Türkiye'de sınıflar yoktur... Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş sanayi yok. Bizim burjuvazimizi ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok".⁶ İsmail Hüsrev Tökin *Türkiye'de Köy İktisadiyatı* (1934) kitabında kırdaki sınıf ve proleterleşme dinamiklerini tarihsel perspektifte ayrıntılı bir şekilde incelese de diğer *Kadro* yazarları gibi, "milli kurtuluş hareketi" bağlamında "tezatsız millet şiarı"nı ve "millet bütünlüğünün organik surette tahakkukunu" savunmaktadır.⁷ Bu görüş 10. Yıl Marşı'nda da kendisine özlü bir yer bulmuştur: "İmtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitleyiz". Bu perspektif yalnızca 1920'ler ve 1930'lar Türkiye toplumu ile sınırlı değildir, son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi tarihçileri ("burjuva ve küçük burjuva yazarlar") de Osmanlı dönemi toplumunu sınıflı bir toplum olarak nitelendirmemektedirler.⁸ Orta Çağ Avrupası'nda feodalizmle kavramsallaştırılan siyasi ve toplumsal ilişkilerin Osmanlı coğrafyasındakilerle karşılaştırması sonucu ya hükümdar ile tımar/zeamet/malikane ve fief sahipleri arasındaki ilişkilerin farklılıklarını (Abdurrahman Şeref) ya da tımar/zeamet/malikane sahibi ve feodal beylerin köylüyle aralarındaki ilişkilerin farklılıklarını (Cevdet Paşa) ileri sürmektedirler. Her iki durumda da fief sahipleri veya feodal beylerin siyasi ve toplumsal olarak hükmettikleri alan daha geniştir, tımar/zeamet/malikane sahiplerininki daha dardır. Benzer bir görüş merkezî hükümdar, sipahi, köylü arasında ilişki ağının Osmanlı coğrafyasında farklılığını hükümdarla köylü

İstanbul: Adam Yayınları, 2001 [1991] s. 9-12.

4 "Ulusal ve sömürge sorunu" bağlamında burjuva demokratik devrim stratejisi izlenmeye başlanması, bkz. Löwy, *Sürekli Devrim...*, s. 103 vd. Bu konuya "Doğrusal Tarih Yaklaşımları Bağlamında Üretim Tarzı Tartışmaları" başlığı altında tekrar döneceğiz.

5 Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2008 [1935], s. 59, 63.

6 Feroz Ahmad, "Kemalizmin Ekonomi Politikası", *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Bertay (Baltalı), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019, s. 236.

7 İsmail Hüsrev Tökin, "Millet İçinde Sınıf Meselesi II", *Kadro*, cilt: 3, no: 26, 1934, s. 20-26.

8 Hüseyin Avni [Şanda], *Reaya ve Köylü, Feodalite Reayası Bugünkü Köylü Tiplerine Nasıl Tahavvül Etti?*, İstanbul: Tan Matbaası, 1941, s. 8-14.

arasındaki ilişkiyi, sipahi aleyhine, yakınlaştırarak sunmaktadır (İsmail Hakkı Uzunçarşılı). Bir diğer yaklaşım (Mustafa Nuri Paşa, Ebulula Zeynelabidin) ise diğerleri ile aynı doğrultuda ama bu sefer daha açık sözlü bir şekilde Osmanlı'daki toplumsal ilişkilerin Avrupa'dakilere göre daha uyumlu bir yapıda ve adil olduğu vurgusunu yapmaktadır. 1930'larda ilk eserlerini vermeye başlayan Ömer Lütfü Barkan bu konuda nettir:

kendisine mahsus bir nizamı yaratmak için, kadirikül bir devlet iradesine insanların ve eşyanın zaruretlerini rametmiş gözükken imparatorluk dahilinde, muayyen gayeler için kurulmuş umumi bir plan ve teşkilat içinde her sosyal zümrenin içtimai vücutta kendisine mahsus muayyen bir fonksiyonu, nesiller için değişmez ve ebedi bir mevki vardı.⁹

“Ahenkli sınıf ve vazife taksimatı”¹⁰ çerçevesinde “bağlılıklar ve mükellefiyetler” de Batı'daki gibi “soysuzlaşmış ve şahsileşmiş tabiiyetler şeklini almamıştır”.¹¹ Halil İnalçık da 1941'de yayımladığı ilk makalesinde aynı görüşü vurgular: “Umumiyetle Osmanlı İmparatorluğu'nda, garb feodalitesinde görülen ve köylünün şahsı üzerinde de Senyöre bir takım haklar veren servaj müessesesi kati'yyen mevzuu bahs olamaz”.¹² Bu tür kendine özgü, ahenkli ve sınıfsız toplum analizi karşısında, 1920'lerden 1940'lara Edip Serdengeçti, İsmail Hüsrev Tökin¹³, Muhittin Birgen, Kerim Sadi, Hüseyin Avni Şanda ve Münir Belen Osmanlı coğrafyası toplumlarını Marksizm'den beslenerek incelemişler, özellikle Avrupa'dakine koşut özellikler gösteren feodal toplum dinamiklerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu tür bir tarih okumasının, 1925 sonrası dönemin hâkim doğrusal tarih anlayışına uygun olarak evrensel özelliklerle tanımlı (ama Avrupa-merkezci bir evrensellelikle tanımlı) feodal ve kapitalist toplumlar analizine dayalı olduğunun altını çizmek gerekir. Bunun en parlak örneklerinden birini Tökin vermektedir:

Tarihte Osmanlı cemiyetinin nesci çok renkliydi. Birbirinden farklı bir çok cemiyet münasebetlerinin saf veya muhtelit bir halde veya rüşeym olarak yanyana yaşadığı görülüyordu... Fakat mahiyet itibarile birbirinden ayrı olan bütün bu içtimai münasebetlerin fevkinde ve bütün Osmanlı cemiyetine damgasını vuran tek ve hâkim bir nizam vardı: o da derebeylik nizamı idi ... [D]erebeylik nizamı, zengin ve iktidarlı bir sınıfın zatî ihtiyaçlarına lâzım olan mahsulâtı, yabancı iş kuvvetlerle kendi işletmesinde ve arazisinde istihsal ettirmesi tarzıdır. Derebeyinin servet ve iktidarı, geniş araziye ve bu araziye işliyecek kol kuvvetlerine cebren tahakküm ve tesahüp etmesindedir (W. Sombart).¹⁴

Aslında bu tür bir sınıf perspektifli tarih okumasının, İmparatorluğun dağılmasıyla

9 Ömer Lütfü Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü”, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınevi, 1980 [1937], s. 738.

10 A.g.e., s. 739.

11 A.g.e., s. 766.

12 Halil İnalçık, “Tanzimat Nedir?”, *Tarih Araştırmaları*, no: 1, 1941, s. 250.

13 Tökin her ne kadar diğer *Kadro* yazarları gibi “tezatsız bir millet şiarı” savunsa da kırdaki iktisadi dinamikleri önemli ölçüde Marksizm'e dayanan tarihsel maddeci bir perspektiften incelemektedir.

14 İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 1990 [1934], s. 153-154.

aradaki bağ kopmuş gibi gözükse de 1908 Devrimi'nin Balkanlar'daki öncü kadrosu Dimitir Blagoev, Yane Sandanski, Hristo Rakovski'den ve 1908 sonrası gelişen sosyalist hareketten miras olduğunu not düşmek gerekir. 19. yüzyılın sonundan itibaren yükselen komünist hareketler ve özellikle de Ekim Devrimi'nin kuvvetli etkisi Erken Cumhuriyet dönemi toplum yapısı tartışmalarını hararetlendirmiştir. Ama 1951 Tevkifatı sonrasında siyasi atmosferi içinde bu tartışmaların, tekrar canlanacağı 1960'lara kadar, sönümlendiği görülmektedir. Bu dönemin bir istisnası, Hikmet Kıvılcımlı'nın mahkûmiyet yıllarında geliştirdiği tarih tezinin vülgarizasyon çabası olarak görülebilecek *Fetih ve Medeniyet, Bir Tarih Tezinin Işığı Altında İstanbul'un Fethi* (İstanbul: Tecelli Matbaası, 1953) kitapçığıdır ki aslında tartışmayı erken bir tarihte (biraz da “zamansız” bir şekilde) sınıflı toplum analizinden doğrusal tarih eleştirisine taşımaktadır.¹⁵ Diğer istisnası ise, sınıflı toplum tartışmalarına burjuva tarihçilikten bir cevap niteliği taşıyan, Barkan'ın Osmanlı toplumunda feodal ilişkilerin varlığını kabul ettiği ama İmparatorluğun “umumi nizamı” içinde asıl köylü tipinin hür insanlardan oluştuğunu ileri süren, 1956'da dönemin önemli dergilerinde yayınlanan “Türkiye’de Servaj Var mıydı?” makalesidir.¹⁶

Tartışmaları yeniden alevlendiren İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden Cahit Tanyol'un *Cumhuriyet* gazetesinde 1962'de çıkmış bir yazısıdır. Tanyol Türkiye’de Batı’daki gibi bir “ferdi mülkiyet” olmadığını, bunun için “birikme” ve dolayısıyla da “burjuva sınıfı” olmadığını vurgulamaktadır: “[İ]şleyen mekanizma mülkiyet esasına dayanmıyordu. Burada işleyen mekanizma idare edenlere göre düzenlenmiştir; ve çatışma da, bir sınıf çatışması değil, idare edenlerle idare edilenler arasında cereyan ediyordu”.¹⁷

Yazı tepki çekmekte gecikmez, Behice Boran'ın eleştirisi, yazıyı olumlayarak atıfta bulunan *Yön* dergisinde yayımlanır.¹⁸ Boran Batı'da özel mülkiyetin Tanyol'un ifade ettiği gibi burjuvazinin gelişmesine neden olmadığını, aksine burjuvazinin gelişiminin özel mülkiyetin gelişmesine neden olduğunu temel bir eleştiri olarak koyar. Osmanlı toplumunun “sosyal evrimde geri kalması” söz konusudur ama bu sınıfsız bir toplum olduğu anlamına gelmez:

İstihsal münasebetleri sisteminin mevcut olduğu, nüfusun bu istihsal sistemindeki farklı mevkilere göre çeşitli gruplara ayrıldığı ve bu gruplardan fiilen istihsalde bulunup değer yaratan grupların ancak kıt kanaat geçindikleri, konak ve saraylarda samur kürkleri içinde yaşayanların ise sosyal gelirden aslan payını aldıkları bir toplum düzeninde sosyal sınıflar yoktur da ya ne vardır?¹⁹

15 İstanbul'un fethinin 500. yıldönümünde yayınlanan bu kitapçığın belli vurgularıyla pek de “zamanlı” bir yayın olmadığı söylenebilir, bu yönde bir eleştiri için bkz. Sungur Savran, “Hikmet Kıvılcımlı: Bir Ön Eleştiri (17.10.2021)”, <https://gercekgazetesi1.net/teori-tarih/hikmet-kivilcimli-bir-elestiri> (erişim tarihi, 14 Şubat 2021).

16 Ömer Lütfü Barkan, “Türkiye’de Servaj Var mıydı?”, *Bellekten*, cilt: 20, no: 78, 1956, s. 237-246; Ömer Lütfü Barkan, “Le servage existait-il en Turquie?”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, cilt: 11, no: 1, 1956, s. 54-60.

17 Cahit Tanyol, “Şahsi Teşebbüs İmkânı”, *Cumhuriyet* (17.08.1962).

18 Behice Boran, “Türkiye’de Burjuvazi Yok mu?”, *Yön*, no: 39 (12.09.1962), s. 8-9.

19 A.g.e., s. 8.

Tanyol bu yazıya burjuvazi ve mülkiyeti tartıştığı iki makale ile cevap verir.²⁰ Mülkiyet tartışmasında ona göre, “Marx’cı doktrini zorlayarak Batı’da meydana gelmiş kalıpların ve sınıfların varlığını söz konusu etmektense, bizde olay nasıl olmuştur, ona dikkat etmek daha doğrudur”. Batı’da Orta Çağ’da toprağa sahip olanlarla olmayanlar arasında mülkiyet senyör-serf gibi bir feodal ilişki doğurmuştur; Doğu’da ise toprağı işleyenlerle toprağı işletenler arasında farklı bir ilişki vardır, bu toprağa sahip olmak değil, toprağa hâkim olmak üzerine kurulu bir ilişkidir. Devlet hakimiyet hakkına, köylü emek hakkına sahiptir.²¹

Bu iki makaleye Boran da iki makale ile karşılık verir.²² Boran’a göre feodal toplumlarda toprakta “tam mülkiyet hakkı” hiçbir sınıfa ait değildir, ama toprak mülkiyeti bir “haklar hiyerarşisi”ni, “serf” ile “senyör” sınıflarını, senyör sınıfı içinde de ayrı bir ayrışmayı yaratmıştır. Boran’a göre bu “vasıflar Batının mahalli derebeyliği kadar bizim merkezi Osmanlı İmparatorluğu için de doğrudur; buna dayanarak ki Osmanlı İmparatorluğu feodal tipte bir toplumdur”. Bu çerçevede Boran mahalli derebeyliğinden oluşan Batı feodalitesi ve merkezi derebeyliğinden oluşan Osmanlı feodalitesini feodal üretim biçiminin iki varyantı olarak ele almaktadır. Diğer taraftan Boran’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nda “hür köylüler”in hâkim olduğu tezi Ömer Lütfü Barkan’a aittir. Reayanın serf gibi toprağa bağlı olduğunu kabul etmesine rağmen serften farklılıklarını (dışardan evlenmeme, senyöre angarya çalışma, ölümünde senyörün mirasa girme hakkı gibi “hürriyetsizlikler”) öne çıkarmaktadır. Barkan gibi özgünlüklerin değil Avrupa feodalitesi ile tanımlı evrensel özelliklerin altını çizen Boran’ın sorusu çarpıcıdır: “Hangisi daha önemli, reaya ile serf arasındaki ortak vasıflar mı, yoksa farklar mı?”²³

Türkiye’nin sınıflı bir toplum olup olmadığına dair tartışma pek de değişmeyen minvalde giderken II. Dünya Savaşı sonrası Marksist yazındaki gelişmeler bu tartışmanın çerçevesini değiştirmiştir. Aşağıdaki bölümde bu gelişmeleri göreceğiz.

3. AÜT’ün doğrusal tarih eleştirisi

3.1 Geçiş tartışmaları ve AÜT

1950’li yıllar Marksist yazın içerisinde “geçiş tartışmaları” olarak adlandırılacak yazının ortaya çıktığı, neredeyse tüm sosyal bilimcileri de içine aldığı bir dönemdir. Paul M. Sweezy, Maurice Dobb’un 1946 tarihli *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler* kitabı üzerine 1950’de yazdığı, “geçiş tartışmalarını” açan değerlendirme yazısında “Kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde yaşıyoruz; bu olgu bir toplumsal sistemden diğerine daha önceki geçişler üzerindeki

20 Cahit Tanyol, “Türkiye’de Burjuva Meselesi”, *Yön*, no: 44 (17.10.1962), s. 6-7; Cahit Tanyol, “Türkiye’de Mülkiyet Meselesi”, *Yön*, no: 46 (31.10.1962), s. 7-8.

21 Cahit Tanyol, “Türkiye’de Mülkiyet...”, s. 7-8.

22 Behice Boran, “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet: Marksist Metod Nedir?”, *Yön*, no: 50 (28.11.1962), s. 13; Behice Boran, “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet: Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi”, *Yön*, no: 51 (05.12.1962), s. 13.

23 Boran, “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet: Osmanlılarda...”, s. 13.

çalışmalara karşı özel bir ilgiye yol açıyor” demektedir.²⁴ 1950’ler boyunca *Science and Society* dergisinin ev sahipliği yaptığı bu tartışmaların konusu feodalizmden kapitalizme geçiş ve ele alınan coğrafya, Japonya istisnası dışında, Batı Avrupa ülkelerini özellikle de İngiltere’yi kapsamaktadır.²⁵ Avrupa dışı toplumların iktisadi ve toplumsal gelişimlerini (ya da azgelişmişliğini) tarihsel perspektifte inceleyen çalışmalar ise (kalkınma ve azgelişmişlik yazını 1929 Büyük Bunalımı ve özellikle II. Dünya Savaşı sonrası gelişme göstermeye başlasa da) bu dönemde nadir ve etkisizdir. Avrupa dışı toplumlara dair çalışmaların alevlenmesinde Karl Marx’ın 1939-1941’da gün yüzü gören *Grundrisse*’sinin (*Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri -Ham Taslak-*) içinden bir bölümün (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*) 1952’de Almancasının, 1956’da İtalyancasının, 1964’te İngilizcesinin yayımlanması tetikleyici rol oynamıştır. Tartışmaların körüklenmesinde ise 1956 sonrasındaki destalinizasyon sürecinde doğrusal tarih okumasının (ilkel komünal, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist) eleştirilere maruz kalmaya başlaması ve Karl A. Wittfogel’in 1957’de yayınlanan *Oriental Despotism* çalışması etkili olmuştur. Aynı doğrultuda Fransa’da 1964’ten itibaren Maurice Godelier, *La Pensée* dergisi ve *Centre d’études et de recherches marxistes*’in başını çektiği, Asya Üretim Tarzı (AÜT) kavramına odaklanan yayınlar az gelişmiş coğrafyalara dair tarihsel tartışmaları harlamışlardır.

3.2 Türkiye’de AÜT tartışmaları

Batı’da bu gelişmeler olurken Türkiye’de Hikmet Kıvılcımlı “Tarih Tezi”ni işlediği kitapları 1965’te art arda Tarihsel Maddecilik Yayınları’ndan yayımlar: *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi*; *Tarih Devrim Sosyalizm*; *İlkel Sosyalizmden Kapitalizme*.²⁶ Tarih Tezi uyarınca AÜT’ten farklı bir perspektifle doğrusal tarih yaklaşımlarının eleştirisini geliştiren bu kitaplar pek ses getirmez, sessizlik 1965 sonrasında özellikle AÜT etrafında gelişen tartışmalarda da devam eder.²⁷

24 Paul Sweezy, “Eleştiri”, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, İstanbul: Metis Yayınları, 1984, s. 32. Söz konusu kitap için bkz. Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*, çev. F. Akar, İstanbul: Belge Yayınları, 1992 [1946].

25 Tartışmaların derlemesi için bkz. Paul M. Sweezy vd., *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, İstanbul: Metis Yayınları, 1984 [1978].

26 Bunlara “Kadı İsrailoğlu Simavnalı Şeyh Bedreddin” başlığı ile *Sosyalist* gazetesinde 1966-1970 (sayı 1-2-3-4-5-6-7) arasında yayımlanmış makale serisini (<http://www.turkiyedireniyor.org/hikmet-kivilcimli-kadi-israiloglu-simavnali-seyh/>, erişim 14 Şubat 2022), “Tartışılacak Tarih Tezi” başlığı ile *Türk Solu*’nda 1968’de (sayı 35-36) yayımlanmış iki bölüm makaleyi ve Tarih Tezi’ni *Grundrisse* bağlamında tekrar ele aldığı 1970’te yayımlanan *Toplum Biçimlerinin Gelişimi*’ni (İstanbul: Ekim Yayınevi) de eklemek gerekir.

27 Mesele kitapların görülmemesinin de ötesindedir. Aşağıda göreceğimiz hararetli tartışma ortamında Fikir Kulüpleri Federasyonu 28-30 Mart 1967’de Ankara’da Sencer Divitçioğlu, Sadun Aren ve Hikmet Kıvılcımlı’nın katılımıyla, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Fikir Kulübü ise 5-9 Nisan 1967’de İstanbul’da Selahattin Hilav, Muzaffer Sencer, Hikmet Kıvılcımlı, Sencer Divitçioğlu, Kemal Tahir ve Muvaffak Şeref’in katılımıyla seminerler düzenlemişlerdir, bkz. Halil Akkurt, *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980*, Ankara: İmge Yayınevi, 2020, s. 210-213. Ankara’daki toplantı sonrası Hikmet Kıvılcımlı’nın konuşmasından (Sadun Aren’e eleştirileri de içeren) özetler *Sosyalist* gazetesinde 30 Mayıs ve 20 Haziran 1967’de yayımlanmıştır, bkz. Hikmet Kıvılcımlı, “Ek: Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi Üzerine”, *Türkiye’de*

Kıvılcımlı'nın bu konudaki değerlendirmesi çarpıcıdır: “Kimi gençler, kitabın ‘şok etkisi’ yapacağını ummuşlardı. Kendilerine: ‘görürsünüz!’ demişim. Beklediğim oldu: Tez bir zindan kuyusunun yaş ve taş duvarlarına vurulmuş yumruk gibi yankısız kaldı”.²⁸ Biz 1960’larda yayınlara yansıyan ama “tartışılmayan tarih tezini” makalenin en sonunda ele alacağız ama makalede, ikinci bölümde olduğu gibi, Kıvılcımlı’ya bazı atıflarda bulunarak farklı yaklaşımını vurgulamaya da çaba göstereceğiz.

Batı’daki tartışmalar bağlamının Türkiye’ye ilk yansıması Şerif Mardin’in 1964’teki Ankara Üniversitesi SBF Dergisi’nde yayımlanmış “Toplum Bilimlerinde Teoriler Üzerine Bir Not” makalesi ile olmuştur.²⁹ Mardin burada Wittfogel’in *Oriental Despotism* çalışmasını izleyerek Marx’ın “Asyai İstihsal Şekli” kavramının gelişimini ele almaktadır. Mardin’e göre, Marx Doğu’da mülkiyetin gerçek sahibinin sınıflar değil devlet olduğunu görünce “Doğunun sosyal gelişmesini Batıda olduğu gibi, bir sınıf mücadelesi meselesi olarak ele almanın imkanı” olmadığını fark etmiş, “bu buluşun sınıf kavgası teorisi bakımından etkisini tartışmaya hiçbir zaman yanaşma[mıştır]”. Mardin’in yargısı nettir: “Marx’ın teorisi böylece genel bir teori olma, dünyanın her tarafındaki gelişmeleri anlatan bir model olabilme vasfını kaybetmiştir”. Bu yüzden de kavram Lenin ve Stalin devrinde “tam manasiyle hasıraltı edilmiştir”.³⁰ Makale yayımlandığı dönemde tartışma yaratmamıştır, bunun nedeni dönemin yükselen siyasi atmosferi içerisinde ve Marksizm’in sürüklediği araştırma gündeminde makalenin taşıdığı yadırgatıcı anti-Marksist perspektifi olsa gerektir.³¹

Kapitalizmin Gelişimi, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2007, s. 163-173. Aynı çatı altında bulunmuş olmalarına rağmen bu katılımcılar sonraki tartışmalarda ve yazılan metinlerde Kıvılcımlı’ya herhangi bir atıfta bulunmazlar. Tespit edebildiğimiz tek istisna Selahattin Hilav’ın bir dip notudur: “Sayın Dr. Hikmet Kıvılcımlı, ‘Marx ve Engels henüz çocuk sayılacak yaşlarındayken, Doğu ülkelerinde bir ilkel ekonomi ve sosyal düzen seziyorlar’ diyor. Marx, Asya-tipi üretim ile ilk olarak 1853’te ilgilenmeye başladığı zaman otuz beş yaşındaydı; bundan dolayı sayın H. Kıvılcımlı’nın düşüncesine katılmak kolay değil. Ayrıca, yazarın, Asya-tipi üretim biçimi ile Antik üretim biçimini de bir ve aynı şey gibi ele aldığı görülüyor. Oysa Marx, bu iki kavramı birbirinden ayırmıştır. (Bkz. Dr. H. Kıvılcımlı, *Tarih, Devrim, Sosyalizm*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, s. 38)”, Selahattin Hilav, “Sosyalizm ve İslamiyet Tartışmaları, Asya-Tipi Üretim Nedir?”, *Yön*, no: 150 (11 Şubat 1966), s. 14.

28 Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Yazıları*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2011, s. 12. Kıvılcımlı külliyatı üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kale, *Kıvılcımlı Külliyatı, Ayrıntılı Bibliyografya*, İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 214.

29 Şerif Mardin, “Toplum Bilimlerinde Teoriler Üzerine Bir Not” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 19, no: 3, 1964, s. 59-70. Bu makaleye bizim dikkatimizi çeken Halil Akkurt’un ayrıntılı çalışması olmuştur, Akkurt, *Türkiye Solunda...*, s. 112-113.

30 Mardin, “Toplum...”, s. 63-64. Mardin kavramı Osmanlı toplumu bağlamında da ele almaktadır: “Hasılı ‘feodalizm’ kavramı Türkiyenin şartlarını tahlil etmek [için] kullanıldığı zaman öğreticiden çok yanıltıcıdır. Türkiyenin özel şartları ve tarihli [tarihi] gelişmesi Marxın modeli olan üçlü bir sınıf sisteminden hareket etmemizi mümkün kılmamaktadır. Türkiyede, tarihi gelişim bizi ikili bir sınıf sistemi karşısında bırakmaktadır; bir taraftan devletin işlerinin görülmesine memur edilen sınıf, bürokrasi, diğer taraftan bu sınıfın dışından kalanların tümü. Bunun içindir ki Atatürk Türkiye sınıf durumunun diğer memleketlerinkine benzemediğini sezerek ‘sınıfsız’lıktan bahsetmiştir”, Mardin, “Toplum...”, s. 67.

31 Buna rağmen Mardin’in Marksizm içi tartışma yürüten Sencer Divitçioğlu’nu 1967’de yayımlanan *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* kitabı sonrası Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde konferans vermeye çağırması kayda değerdir, bkz. dip not 44.

Batı'daki tartışmalar bağlamında Türkiye'de asıl tetikleyici, *Eylem* dergisinde 1965'te Selahattin Hilav'ın Batı'daki sosyal bilimcilerin hararetli tartışmalarının bir yansıması olarak kaleme aldığı AÜT yazısı olmuştur.³² Tanyol ve Mardin'de de olduğu gibi Hilav'ın analizinin başlangıç tespiti, Asya tipi toplumlarda özel mülkiyet olmamasıdır. Köylüler özel mülk sahipleri karşısında değil, ortak mülkiyeti koruyan devlet karşısında bulunmaktadır.

Hilav'ın AÜT'e giriş makalesi sonrası Sencer Divitçioğlu 1966 Mart'ında *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler* başlıklı "risalesi"ni yayınlamıştır. Divitçioğlu Karl Marx'ın yeni keşfedilmiş *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* metninin özellikle önemli olduğunu vurgular. Metnin önemi Batı toplumlarının geçirdiği üretim tarzları aşamaları (kölelik, derebeylik ve kapitalizm) dışında Batı-dışı toplumlarda başka üretim tarzlarının da bulunduğunu ortaya koymasında yatmaktadır:

Batı toplumlarının üretim tarzlarına benzemeyen başka toplumların ayrı üretim tarzları olduğuna göre, bütün toplumlar için tekdoğrusal gelişme kanunları olamaz. Batı toplumları şu doğru üzerinde gelişirken, öteki toplumlar bu doğru üzerinde gelişebilir. Bundan dolayı toplumların gelişme kanunları tekdoğrusal değil, fakat çokdoğrusaldır.³³

Çokdoğrusallığı doğuran Batı-dışı toplumların üretim tarzları Antik, Cermanik, Asya tipi ve Slavonik olarak sınıflandırılabilir; Divitçioğlu'na göre kentleşme dinamiği içeren Antikten köleliğe, bireyleşme dinamiği içeren Cermanikten derebeyliğine geçiş açık olduğu için tekdoğrusal gelişme içerisinde değerlendirilebilirler. Ama AÜT (Slavonik de buna dahil edilebilir) burada istisnayı oluşturmaktadır; kapalı köy ekonomisi hakimdir, ortaya çıkan artı ürün kamu hizmetlerini sağlamakla görevli devlet tarafından zapt edilir, bundan dolayı toprak mülkiyeti müşterek ya da devlete aittir; gelişme tekdoğrusundan uzaklaşmıştır, çokdoğrusal kapı açılmaktadır. Bu çerçevede AÜT'ü yaşayan ülkeler ne derebeyliğe ne de dolayısıyla kapitalizme geçmek için "yeterli içsel dinamiğe" sahip olmadıkları için 20. yüzyılda sanayi kapitalizminden uzakta az-gelişmişlik içinde yaşamaktadırlar. AÜT böylece, diğer sosyal bilimciler gibi Divitçioğlu için de azgelişmiş ülkeleri anlamak üzere bir "çalışma hipotezi" oluşturmaktadır.³⁴

Divitçioğlu 1967'de yazdığı kitapta AÜT'ü Osmanlı toplumu bağlamında tartışmıştır.³⁵ Ona göre Osmanlı toplumunda tımar sahibi ne toprağın mülkiyetine, ne de tasarruf hakkına sahiptir, toprak verasetle geçmez; toprağı işleyen köylü ise tasarruf hakkına sahiptir ama mülk sahibi değildir; "toprağın mülkiyeti devlete aittir"; bu çerçevede köylü bireysel olarak hürken, devletle ilişkisi bağlamında sömürülmektedir, "kişinin kişiyi sömürmesi söz konusu değildir"; dolayısıyla

32 Selahattin Hilav, "Asya-Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar", *Eylem* (1.3.1965).

33 Sencer Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler*, İstanbul: Elif Yayınevi, 1966, s. 4.

34 A. g. e., s. 4-5.

35 Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010 [1967].

Osmanlı toplumuna “feodalite damgasını vurmak hatalıdır”.³⁶

Divitçioğlu kitapta Althusser’in “üstbelirlenme” (*surdétermination*) kavramını izleyerek üretim güçleri veya iktisadın toplumdaki çelişkileri “son kertede” belirlemesine rağmen, “toplumda üstyapıdan çıkmış, siyasi, içtimai ve dini davranışlar ile uluslararası durumların da toplumsal çelişkileri belirlemesinde payı” olduğunu düşünmektedir.³⁷ Avrupa feodalitesinde sınıflar senyör-serf, Osmanlı toplumunda ise devlet-reaya olarak şekillenmiştir³⁸; çünkü “Osmanlı toplumunda son kertede iktisat tarafından devlet ve reaya olarak belirlenen sınıflar ilişkileri, bu toplumun Abbasi, Büyük Selçuklular, Moğol, Oğuz ve nihayet Anadolu Selçukluları toplumlarından tevarüs ettiği din, töre, hukuk, gelenek ve devlet zihniyeti gibi üstyapı kurumlarının potasında eridikten sonra şekil almıştır”; bundan dolayı Osmanlı toplumundaki sınıflar ve sınıflar arasındaki ilişkiler Avrupa feodalitesindekilerden farklıdır.³⁹

Avrupa feodalitesinde görülen insandan insana bağlılık, Osmanlı toplumunda devletten topluma bağlılık şeklinde yansır. Bu bağlılığı sağlayan, devletin yüce otoritesi, din, töre ve geleneklerden oluşan birliktir. Osmanlı toplumunda, devletten topluma bağlılık kuralı, birlik zihniyeti içinde, topraklar üzerinde ne servajın oluşmasına müsaade etmiş, ne de soylu ve asil bir sınıfın yaratılmasına önayak olmuştur. Bir iktisadi işlev üzerine kurulan reayanın ve devletin anonim varlığı, toplum içinde birey-insanın yetişmesini engellemiştir.⁴⁰

Divitçioğlu’nun doğrusal tarih eleştirisi ile başladığı araştırma gündemi Osmanlı toplumunun incelenmesine gelince özgünlükler ön plana çıkmış, bu da bizi ekonomi dışı unsurların belirleyiciliğine, oradan da Türkiye yazınındaki temel ayrıma, sınıfların varlığına dair tartışmaya geri götürmektedir, ama tek farkla, burjuva tarihçilerin adil/kerim devleti zalimleşmiştir, ahenk yerini çatışmaya bırakmıştır. Ama artık tartışma Marksist perspektif taşıyanlar arasında gerçekleşmektedir. Zaten tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de tarih araştırma ve tartışmalarının bağlamını Marksizm belirlemeye başlamıştır. Bu çerçevede Doğan Avcıoğlu⁴¹ ve Bahattin Akşit⁴² Türkiye’de iç ve dış dinamiklerle kapitalizmin gelişimine (bağlı ortaya çıkan azgelişmişliğe) vurgu yaparak iç dinamiklerden soyutlanmış bir azgelişmişlik modeli olarak ortaya çıkan AÜT argümanına eleştirel yaklaşmışlardır; Mübeccel Kıray⁴³ Türkiye’de içsel dinamikler bağlamında feodal ve kapitalist bir toplumun

36 Cümle sırasıyla; Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı...*, s. 27, 37, 37, 40, 54, 28.

37 A.g.e., s. 81.

38 A.g.e., s. 83.

39 A.g.e., s. 84.

40 A.g.e., s. 86-87.

41 Doğan Avcıoğlu, “S. Divitçioğlu’nun Kitabı Üzerine”, *Yön*, 1966, no: 169, s. 13; Sencer Divitçioğlu, “D. Avcıoğlu’nun Yazısı Üzerine”, *Yön*, no: 171, 1966, s. 11; Doğan Avcıoğlu, “Avcıoğlu’nun Notu”, *Yön*, no: 171, 1966, s. 11-12. Bu “atışma”nın incelikli bir analizi için bkz. Akkurt, 2020, s. 159-167.

42 Bahattin Akşit, *Türkiye’de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köye Girişi*, Ankara: ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları, 1967.

43 Mübeccel Kıray, “Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi, Bugünü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı”, *Toplumsal Yapı, Toplumsal Değişim*, İstanbul: Bağlam Yayınevi, 1999 [1969].

gelişimini ortaya koyarak eleştirel bir yaklaşım geliştirmiştir⁴⁴; Kurthan Fişek ise Osmanlı toplumunun feodal yapısı ve sonrasında emperyalizm etkisi altındaki kapitalist gelişmeyi vurgulayarak Divitçioğlu'nu eleştirmiştir.⁴⁵ Fişek'e göre "Anadolu toplumlarında Asya-tipi üretim biçiminin egemen olduğunu söylemek geçerli değildir".⁴⁶ Tasarruf ve mülkiyet özdeştir, 16. yüzyılda toprak üzerinde tasarruf hakkı bulunan "[s]avaşa asker gönderme dışında hiçbir yükümlülüğü olmayan ve de üstelik merkezi yönetimce (miras dışında) eylemleri kısıtlanmayan dirlik sahiplerinin gerçekte derebeyi olduklarını görmemek mümkün değildir".⁴⁷ Diğer taraftan kapitalizmin gelişmesi çerçevesinde özel mülkiyet ortak mülkiyetin farklı biçimlerinden evrilmektedir, "üretim biçimlerinin evrim yasası, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin, ortak mülkiyetin sayısız biçimlerinden itibaren gelişim eğilimidir".⁴⁸ Bu sürecin Osmanlı toplumuna yansımaları vakıfların yaygınlaşması, malikane uygulaması, 1808'de ayanların mal varlıklarının tanınması, tımarın kaldırılması ve 1858 Arazi Kanunnamesi çerçevesinde olmuştur.⁴⁹

AÜT tartışmalarını ele alırken İdris Küçükömer'in dönemin güncel siyasi gelişmeleri ("Batılılaşma akımının yeni kılığı ile ortanın solu adı altında 1965'te ortaya çıkışı"⁵⁰) bağlamında yazdığı ("Türkiye kapitalist olmadan Batılaşamaz"⁵¹ argümanını ortaya koyduğu) *Düzenin Yabancılaşması, Batılaşma* kitabındaki tarih okuması üzerinde de durmakta fayda var. Küçükömer de diğer araştırmacılar gibi Batı ile Doğu karşılaştırması üzerinden gitmektedir. Ona göre Batı'daki kapitalist kurumların gelişimi mübadele merkezi kentlerin lokomotif rol oynadığı bir süreçte, tüccar ve tefeci sermayedarlardan oluşan burjuvazinin kent ve kırsaldaki yatırımları ve kent idaresinde giderek artan rolleri çerçevesinde gündeme gelmiştir. Sermaye

44 Hasan Ünal Nalbantoğlu'nun aktardığı, Mübeccel Kıray'ın Divitçioğlu'na ve aynı zamanda benzer bir perspektif sergileyen Şerif Mardin'e eleştirilerine dair şu pasaj çok çarpıcıdır: "Asya Üretim Tarzı' (ATÜT) ile ilgili tartışmalar süregitsin ve hatta üzerine 'devrim stratejisi açısından' yazıladursun, hiç unutmam, Şerif [Mardin] Hoca Sencer Divitçioğlu'nu Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde konferans vermeye çağırmişti. Mübeccel Kıray da oradaydı. O sıralar Divitçioğlu'nu İstanbul'da fakülte yayını olarak çıkmış kitabı okunup tartışılıyor. Sencer Divitçioğlu'nun kitabını özetleyen bir analiz sunmuştu konuşmasında. Şerif Bey de Divitçioğlu'nun Osmanlı'yı ATÜT modeliyle çözümlenme çabasının pekiştirdiğini düşündüğü Max Weber'deki 'kudret' (Macht; power) fikrini zarif bir tarzla sunmuştu ardından. Mübeccel Hoca bekliyor. Ben de şimdi bir şey olacak diye endişeliyim. Sonunda Hoca Sencer Divitçioğlu'na ciddi eleştiriler yöneltti. Sözü bitirince de; başta ve konuşma bitiminde kendi görüşleri ile konuk konuşmacının analizi arasında yakınlıklar kuran Şerif Hoca'ya dönerek: "Siz de şu [Webergil] 'kudret'i gökyüzünden yere lütfen bir indirin de, ayakları yere bassın!" dedi. Bizler ise doğal olarak yeni şeyler öğrenmeye yöneldik, gelişmemize beklenmedik ölçüde katkısı olan bu iki değerli Hocam'ızın içinde buldukları teori yüklü ihtilaf nedeniyle bile", Hasan Ünal Nalbantoğlu, "Geçiş Toplumu Sosyoloğu Ne Demektir?", *Türk Sosyolojisinde Üç Bilim İnsanı, Cahit Tanyol, Mübeccel B. Kıray, Şerif Mardin*, derl. Çağlayan Kovanlıkaya ve Erkan Çav, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2010, s. 97.

45 Kurthan Fişek, "Asya Feodalitesi ve Emperyalizm (Anadolu Toplumlarının Evrimi Üstüne Düşünceler)", *SBF Dergisi*, cilt: 22, no: 1, 1967, s. 173-229.

46 A.g.e., s. 218.

47 A.g.e., s. 219.

48 A.g.e., s. 177.

49 Kurthan Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, İstanbul: Doğan Yayınevi, 1969, s. 10-11.

50 İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması, Batılaşma*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994 [1969], s. 16-17.

51 A.g.e., s. 15.

birikimi ve işçi sınıfının doğuşu ile siyasi ve hukuki kurumların ortaya çıkışı mübadele alanındaki hareketlenme ile mümkün olmuştur, bu bağlamda Küçükömer atıfta bulunmasa da Paul Sweezy'nin geçiş tartışmalarındaki mübadele çekişli (Smithçi) gelişim anlatısı ile koşut ilerlemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise "Osmanlı üretim ilişkilerinin merkezi devleti bu [Batı'daki] gibi otonom tüccar şehirlerin ortaya çıkmasına engel" olmuştur.⁵² Özellikle dış ticarete kapalı gelişme "ekonomiyi fasit bir daire içine alıp, bir durgunluk ekonomisi haline [getirmiştir]".⁵³ Küçükömer, Malthus'çu açıklamayı Smithçi anlatısına entegre ederek ticaretin tarımsal üretimi harekete geçiremediğinden dolayı giderek artan nüfusun tüketim ihtiyacının sorun haline geldiğini vurgulamaktadır. Bu durum ona göre "merkeziyetçi bir yönetimi ya da devleti zorunlu [kılmaktadır]". Osmanlı mülkiyet biçimi ve ona bağlı insanlar arası ilişkiler de padişahın merkezi egemenliğinin tesis edecek şekilde gelişmiştir⁵⁴: "emekçiler karşısında bir üretim gücüne sahip olarak sadece padişah vardır", çünkü "asıl üretim aracı olarak toprak Allah adına padişaha aittir. Her ne kadar 16. yüzyılda şahıslara ait özel mülk ya da çiftlikler varsa da bunlar bütün topraklar içinde büyük bir önem taşımaz".⁵⁵ Bu tür bir çerçeve burjuvazinin ve otonom mahalli yönetimlerin gelişmesine imkân vermemektedir. "Yönetici bürokratların elde ettikleri ürün [de], üretim araçları sahipliğini sağlamaya (sınıflaşmaya), ya da pekiştirmeye [yaramamış]", esas olarak tüketime yönlendirilmiştir.⁵⁶ Üstüne üstelik yüzyıllar içinde giderek artan devlet giderleri sonucu yetersiz iç kaynakların varlığında "önceden birikmiş servetler [de] iç talana [uğramıştır]".⁵⁷ Bürokrat grubu böylelikle "üretim güçlerinin daha süratli gelişimini engellemiştir. Hatta bazı dönemlerde (özellikle Tanzimat'ta) açıkça, üretim güçlerinin azalmasına, hatta tasfiyesine dahi sebep olmuştur".⁵⁸

Osman Ulagay *Aydınlık Sosyalist Dergi*'de yazdığı eleştiri yazısında Küçükömer'in Osmanlı Devleti'nde ve daha sonra Cumhuriyet Türkiye'sinde egemen olan çeşitli sömürü biçimlerine tekabül eden sosyal sınıfların adlarını koymaktan kaçındığını, bu sınıfları "bürokrat" diye adlandırarak sınıf olmayan bir gruba indirgediğini vurgulamaktadır:

Sayın Küçükömer'e göre 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğunda (ve hatta Cumhuriyet Türkiye'sinde), bilimsel sosyalizmin anladığı anlamda sınıfsal sömürü yoktur -veya tartışılmayacak derecede önemsizdir-; bunun yerine "bürokratik sömürü" diye adlandırabileceğimiz bir çeşit sömürü vardır (!).⁵⁹

52 A.g.e., s. 20.

53 A.g.e., s. 34.

54 A.g.e., s. 36.

55 A.g.e., s. 35.

56 A.g.e., s. 38.

57 A.g.e., s. 44.

58 A.g.e., s. 15. Küçükömer tarihsel anlatısının döngüsel yapısının gayet farkındadır: "Analizin halkaları, burada birbirine bağlanmış ve kapanmıştır. Belki, analizde sebep-sonuç karışıklığı ile bir başka mantıkla bir çevrimsellik olduğu iddia edilebilir. Buna karşı diyeceğim ki, üretim güçleri ile üretim ilişkileri ve onun üst kurumlardaki karşılıklı bağılıklara dikkat edilebilirse, iddianın doğru olmadığı anlaşılacaktır. Yukarıda söylediğim, gibi, koşullar sonuç yaratmış ve sonuçlar da koşul olmuş ve böylece tarihi devinme sanki geriye doğru yürümüştür" (a.g.e., s. 46).

59 Osman Ulagay "Düzenin Yabancılaşması Üzerine", *Aydınlık, Sosyalist Dergi*, no: 9, Temmuz

Küçükömer'in kitabının yayımlanmasından sonra Behice Boran da bürokrasi konusunu ele alarak üç makalede tartışır.⁶⁰ Tartışmasında Küçükömer'in çalışmasına Doğan Avcıoğlu ve Mehmet Ali Aybar'ın çalışmalarını⁶¹ da ekler. Yaptığı sınıflandırmaya göre birinci yaklaşım bürokrasiye ilerici/devrimci bir rol biçmektedir (Avcıoğlu); ikinci yaklaşım bürokrasiyi bir sınıf olarak ele almaktadır (Aybar ve Küçükömer); üçüncü yaklaşım ki kendi yaklaşımıdır, bürokrasiyi bir sınıf olarak değil çelişkili, içten kesimlere ayrılmış bir tabaka olarak görmektedir. Son yaklaşım doğrultusunda Osmanlı merkezi derebeyliğinde yönetici gruptan oluşan sınıf, 19. yüzyılda bürokrasi niteliği kazanmıştır; bu haliyle sınıf olmayıp egemen sınıflara hizmet eden, toplumdaki çelişkileri baskılayan, “şartların zorlamasıyla bir ölçüde sömürülen sınıfları da kollayan”, “az çok özerk ama sınıf ilişkilerinden bağımsız olmayan bir tabaka”yı oluşturmaktadır.⁶²

Divitçioğlu'nun risalesi ile AÜT'ü az gelişmiş ülkeler için bir çalışma hipotezi olarak gelişen doğrusal tarih eleştirisi, görüldüğü gibi Osmanlı bağlamına girince, özgünlüklerin ön plana çıkmasıyla sınıfların varlığı ya da yokluğu tartışmasına evrilmiştir. Tanyol-Boran tartışması bir anlamda kendini tekrarlamaktadır. Bu anlamda Hilav, Divitçioğlu ve Küçükömer'in her ne kadar Marksizm içi bir tartışma yürütseler de burjuva tarihçilerle aynı konuma geldikleri görülmektedir; tek fark adil/kerim devlet zalim devlet haline gelmiştir.

3.3 AÜT'ten Kapitalizme Geçiş Tartışmaları

Küçükömer yaptığı tarih okumasında 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmıştır ama Divitçioğlu'nun Osmanlı toplumunu AÜT bağlamında incelediği çalışmada konuyu 14.-15. yüzyıllar arasındaki Osmanlı toplumu ile sınırladığını vurgulamak gerekir. Divitçioğlu'na göre bu dönem “Osmanlı toplumunun iktisadi sistemini salt olarak verebilen tek dönemdir... Her iktisadi-içtimai bünye içsel ve dışsal dinamiğin (diyalektiğin) etkisi altında devinmeğe ve dolayısıyla değişmeğe mahkumdur”. Osmanlı toplumu da “XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Celali isyanları (içsel dinamik) ve memlekete giren altın ve gümüş içakımlarının etkileri (dışsal dinamik) ile değişmeye yüz tutmuştur”.⁶³ “Toplumsal çelişkiler XVI. yüzyıldan itibaren sınıflar arası toplumsal çelişkiler olarak belirlenmeye başlayacaktır”.⁶⁴ Divitçioğlu Osmanlı toplumundaki iç ve dış dinamikleri daha açık bir şekilde 1971'de yayımladığı, AÜT tartışmalarında pek de gündeme gelmeyen, *Marksist Üretim Tarzı Kavramı - Devlet ve Artık-Değer* çalışmasında ortaya koyar:

1969, s. 223.

60 Behice Boran, “Bürokrasi Üzerine Tartışmalar” (*Emek*, no: 4, 1969); “Bürokratlar Bir Sınıf Mıdır?”, (*Emek*, no: 5, 1969); “Bürokratların Çelişmeli Durumu” (*Emek*, no: 6, 1969), *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı 1, 20'lerden 70'lere Seçme Metinler*; Ankara: Dipnot Yayınevi, 2019 [1969], s. 167-196.

61 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, Dün Bugün*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968; Mehmet Ali Aybar, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm, Seçmeler 1945-1967*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1968.

62 A.g.e., s. 185.

63 Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı...*, s. XXVIII.

64 A.g.e., s. 78.

XIV., XV., ve XVI. yüzyılın yarısına kadar Asya üretim tarzı karakterini gösteren Osmanlı toplumu, XVI. Yüzyılın yarısından itibaren devlet mülkiyetinden özel mülkiyete doğru bir adım olan derebeyleştirme hareketini hızlandırmıştır. Mültezim-eşraf karmaşığı içinde XVII. yüzyılın başından itibaren oluşup gelişen toprakta özel mülkiyete benzer, fakat daha çok reel yararlanmanın temerküzü olan bireysel mülkiyet, XVIII. ve XIX. yüzyılların başında ayan-derebey-ağa özel mülkiyeti şekline dönüşmüştür. Genellikle derebeylik üretim tarzı diyebileceğimiz bu özgül geçiş tarzı, tabiatıyla feodal üretim tarzından farklıdır. Çünkü, bir yandan toprakların hukuki mülkiyeti hala devlete aittir, ve öte yandan, kendine has özellikleri olan Doğu eyaletleri hariç köylü serf statüsünde değildir. Osmanlı toplumunda XVII. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda karşımıza çıkan derebeylik diyebileceğimiz bu özgül üretim tarzı, her ne kadar emek ile üretimin nesnel şartları arasındaki göbek bağının kesilmesinde son halkayı temsil etmekte ise de, kapitalist üretim tarzına doğru evrilme sürecini ertelemesi kaçınılmaz olmuştur. Zira, Osmanlı ülkesinde kapitalist üretim tarzını hazırlayan önşartlar, özellikle ilkel sermaye birikimi, XIX. yüzyılın başındaki bütün manüfaktür kurma çabalarına rağmen, 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması ile resmen Osmanlı ekonomisine sızan Batı emperyalizminin iktisadi sömürüsü ile gerçekleşme olanaklarını yitirmiştir.⁶⁵

İç dinamik sonucu bireysel mülkiyete doğru evrilme söz konusudur ama bu Batı'daki gibi feodaliteden kapitalizme geçiş sürecinde gözlenen ile aynı değildir, “onu andıran, Osmanlı toplumunda derebeylik üretim tarzı altında adlandırılacak bir üretim tarzına doğru” gelişmedir. Bu gelişme süreci, “fena bir tesadüfle (!) Batı emperyalizminin darbesi altında, kapitalist üretim tarzına doğru evrilememiştir”.⁶⁶ Dolayısıyla Osmanlı toplumu “XVII. yüzyıldan itibaren devlet-derebeylik-emperyalizm, ile şekillenen özgül ve geçici bir üretim tarzına geçmiştir”.⁶⁷ Divitçioğlu bu yönde ilerleyen incelemesiyle Avrupa geneli ve İngiltere özeline odaklanan “geçiş tartışmaları”nın sorunsalını az gelişmiş ülkeler coğrafyasına genişletmiş olmaktadır. Bu bizce onun AÜT çalışmaları yazınına en özgün katkısıdır.⁶⁸ Kitaplarında çok da merkezî yer teşkil etmeyen sınıf-içi çatışma ve emperyalizmin etkisine odaklanan bu analiz asıl olarak öğrencileri ve takipçileri tarafından geliştirilmiştir: Stefanos Yerasimos, merkeze bağlı yönetici sınıflar ve taşra eşrafının mücadelelerinin yarattığı iç, Batı sermayesinin ticari ve mali müdahalelerinin yarattığı dış çelişkileri vurgulayarak bir taraftan AÜT ve feodal üretim tarzının mücadelesi, diğer taraftan Batı'daki kapitalist üretim tarzının belirleyici duruma gelen etkisi (“ekonomik sömürgeleşme dönemi”) üzerinden bir Osmanlı tarihi okuması yapmıştır.⁶⁹ Çağlar Keyder AÜT'ün feodal üretim tarzına

65 Sencer Divitçioğlu, *Marksist Üretim Tarzı Kavramı - Devlet ve Artık Değer (İki Deneme)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1971, s. 43-44.

66 A.g.e., s. 44.

67 A.g.e., s. 48.

68 *Toplum ve Bilim* dergisinde yayımladığı makalelerde bu perspektif dahilinde bir tartışma yürütmüştür (farklı olarak, 1967 çalışmasında görmeye başladığımız Louis Althusser çerçevesi bu makalelere tamamen hakimdir): Sencer Divitçioğlu, “Yeniden Üretim ve Üretim Tarzı Genel Teorisi Giriş”, *Toplum ve Bilim*, no: 2, 1977, s. 133-156; Sencer Divitçioğlu, “Yeniden Üretim Matrisi Hakkında”, *Toplum ve Bilim*, no: 11, 1980, s. 3-11.

69 Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, çev. Babür Kuzucu, İstanbul: Gözlem Yayınevi, 1974.

dönüşümü ile dünya ekonomisine eklenmesini ele almıştır.⁷⁰ Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder Osmanlı toplumunda potansiyel dinamiğin sınıflar-arası değil sınıf-içi çatışmalarda aranması gerektiğini vurgulamışlar, merkezî otorite ile mahallî güçler arasındaki sınıf-içi çatışmaya ve merkezkaç kuvvetin gelişimine dikkat çekmişler, pre-kapitalist formasyonların çevreleşmesini Immanuel Wallerstein'ın "Dünya Sistemi Analizi" bağlamında inceleyerek AÜT'ün kapitalist dünya ekonomisinde çevreleşmesini tartışmışlardır.⁷¹ Asaf Savaş Akat feodalizm ve AÜT'ü "birbirlerine dönüşme potansiyel çelişkini" taşıyarak eş düzeyde yer alan üretim tarzları olarak ele almıştır⁷²; yine Asaf Savaş Akat geçiş dönemi toplumlarında küçük meta üretimini ve kapitalistleşme süreçlerini tartışmıştır.⁷³ Seyfettin Gürsel Osmanlı toplumsal formasyonunu kamu mülkiyeti ve özel mülkiyet (merkezî bürokrasi ile feodal senyörler) arasındaki sınıf çatışmaları ve dinamizm içeren bir tarımsal-bürokratik toplumsal formasyon olarak tanımlamış, Samir Amin'in *Eşitsiz Gelişme ve Çevre Kapitalizminde Toplumsal Formasyonlar Üzerine Deneme* çalışmasını⁷⁴ izleyerek 16. yüzyıl itibarıyla bu formasyonun çevreleşmesini incelemiştir.⁷⁵ Şevket Pamuk Osmanlı iktisadi tarihî ve toplumsal formasyonunu 13.-15. yüzyıllar arası feodal ve (Samir Amin'in analizi doğrultusunda toprakta devlet mülkiyeti, merkezî devletin köylü nüfustan vergi, yerel güçlerin kira almaları, gelişmiş kentler ve meta üretiminin gelişmesine elverişli bir yapı gibi unsurlarla tanımladığı) vergisel (haraççı) üretim tarzlarının mücadelesi, 16. yüzyıl vergisel üretim tarzının egemenliği, 16.-19. yüzyıl arası merkezî devlet ile taşra güçlerinin rekabeti çerçevesinde kurulamayan bir üretim tarzı, 19. yüzyıl ve sonrası vergisel üretim tarzının dünya kapitalizmine açılışı üzerinden incelemiştir.⁷⁶

AÜT'e (veya vergisel üretim tarzına) dayalı pre-kapitalist formasyonların çevreleşmesi bağlamında kapitalizme geçişi ele alan bu çalışmalar çoğunlukla Divitçioğlu'nun 1977-1982 arası editörü, ilk sayıdaki takdimle "yönetmen"i olduğu *Toplum ve Bilim* dergisinde yayımlanmıştır, uluslararası yayına dönüşenlerin etkisiyle dünya yazınında da tartışma yaratmışlardır. Divitçioğlu'nun AÜT çalışmalarının geçiş tartışmaları bakımından açtığı perspektifin Samir Amin ve Immanuel Wallerstein'ın çalışmalarından da kuvvetli destek aldığını, yukarıda da gördüğümüz üzere, vurgulamak gerekir. Samir Amin'in etkisi hem AÜT'e alternatif

70 Çağlar Keyder, "The Dissolution of the Asiatic Mode of Production", *Economy and Society*, cilt: 5, no: 2, 1976, s. 178-196.

71 Huri İslamoğlu-Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri", *Toplum ve Bilim*, no: 1, 1977, s. 49-80; Huri İslamoğlu-Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review (Fernand Braudel Center)*, cilt: 1, no: 1, 1977, s. 31-55.

72 Asaf Savaş Akat, "Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlar: Asya Toplumları-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım", *Toplum ve Bilim*, no: 1, 1977, s. 34-48.

73 Asaf Savaş Akat, "Geçiş Dönemi Toplumları İçin Bir Teorik Çerçeve 1", *Birikim*, no: 13, 1976, s. 22-35.

74 Samir Amin, *Eşitsiz Gelişme: Çevre Kapitalizmi Toplumsal Kuruluşları Üzerine Bir Deneme*. Çev. A Kotil, İstanbul: Arba Yayınları, 1991 [1973].

75 Seyfettin Gürsel, *L'Empire Ottoman face au Capitalisme*, Paris: L'Harmattan, 1987.

76 Pamuk'a göre feodal ve vergisel tipi üretim tarzlarının ortak noktası "aile emeği kullanılarak tarımsal üretimi gerçekleştiren köylülerden ekonomi-dışı güç kullanarak çekilip alınma"sı, farkı ise "tarımsal artığın hangi ekonomi-dışı unsurlar yoluyla [merkezî devlet-vergi; yerel güçler-kira] üreticilerden çekilip alındığı"dır (Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993 [1988], s. 21.

olarak geliştirdiği vergisel üretim tarzı kavramı bağlamında hem de Wallerstein ile çalışmalarının kesiştiği (çevre ülkelerde çarpık ve bağımlı bir kapitalizmin gelişmesini ortaya koyan) Dünya Sistemi Analizi bağlamında olmuştur. Ama Wallerstein'ın Türkiye'deki yazına etkisi Amin'inkine göre daha ağır basmıştır. Bunda Wallerstein'ın yönettiği *Review* dergisinde yayımlanan Osmanlı iktisat tarihi makaleleri, Binghamton Üniversitesi'nde onunla çalışan öğrenciler kadar 1977'de Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* kongresinde "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research" başlıklı bir bildiriyi Osmanlı tarihçilerinin dikkatine, bizzat kendisinin sunması da epey etkili olmuştur.⁷⁷ Bunu Wallerstein'ın Reşat Kasaba ve Hale Decdeli ile ortak yazdıkları 1983'te *Toplum ve Bilim* dergisinin 23. sayısında yayımlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşmesi" makalesinin yayımlanması daha da pekiştirmiştir. 1987'de Huricihan İslamoğlu-İnan'ın bu yeni perspektifle ortaya çıkan yeni araştırmaları derlediği *The Ottoman Empire and the World Economy* başlıklı kitap bu perspektifin doruk noktası olmuştur. Dünya Sistemi Analizinin Türkiye'deki sosyal bilimler yazınında da 1990'lar sonrası hegemonik (neredeyse ezberden söylenen) bir kuramsal çerçeve haline geldiğini de ayrıca not etmek gerekir.

AÜT'ten (veya vergisel üretim tarzından) kapitalizme geçisin bu şekilde ele alınmasının ortaya koyduğu sorunları üç başlıkta değerlendirebiliriz:

- Dış dinamikler ve değişim ilişkilerine tabiiyet: AÜT'te zaten yok sayılan iç dinamikler tamamen pasifleşmekte, bütün değişim ve hareketlilik dış dinamiklere bağlanmaktadır. Dış dinamiklere böylesine bir etmenlik (aktörlük) biçilmesi tabii ki mübadele ilişkilerinin de üretim ilişkilerine baskın geldiği ve onları yönlendirdiği bir çerçeve ortaya koymaktadır.⁷⁸
- Avrupa-merkezci evrensel tarihe dönüş: Dış dinamiklerin iç dinamiklere baskın geldiği anlatı AÜT'ün özgünlükleri vurgulayan anlatısını silerek, Avrupa tarihi ile tanımlı evrensel özellikleri tekrar egemen kılmıştır.
- Doğrusal tarihe dönüş: AÜT'ten (veya vergisel üretim tarzından) kapitalizme geçiş çarpık ve bağımlı bir kapitalizm gelişimi ortaya çıkarmaktadır ama bu şekilde (özellikle Dünya Sistemi Analizi bağlamında) tüm dünyanın kapitalizme tabi olması ile kapitalizm sonrasına geçiş iç dinamikten yoksun az gelişmiş ülkeler için havada kalan bir sorunsal haline gelmiştir. Bu tür inceleme de doğal olarak bizi doğrusal tarih eleştirisinden tekrar başlangıç noktasına, doğrusal tarih anlatısına geri götürmektedir.⁷⁹ Sonuç olarak AÜT ve türevi incelemeler Osmanlı İmparatorluğu'na da kapitalizme geçişe de odaklansalar fark etmemekte, doğrusal tarih anlatısı her seferinde (arka kapıdan) yeniden gündeme girmektedir.

77 Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Halil İnalçık ve Osman Okyar (ed.), Ankara: Meteksan, 1980.

78 Robert Brenner, "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smith'çi Marxizmin Eleştirisi" *II. Tez*, no: 3, 1986, s. 10-27.

79 Sungur Savran, *Kod Adı: Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 262.

3.4 Çarpık veya az gelişmiş kapitalizme geçişte devlet ve sınıflar

Aslında Türkiye’de kapitalizme geçiş sürecinde Batı kapitalizminin veya emperyalizmin etkisinin ele alınması AÜT ve varyantlarının analizine özgü değildir, 1920’lerden bu yana özellikle “yarı-sömürgeleşme”⁸⁰ başlığı altında tartışılmaktadır. Bu yazın Osmanlı ve Türkiye toplumunun sınıflı yapısını ortaya koymakta, iç ve dış dinamiklerin çatışmasını, sınıfsal yapılardaki değişimleri farklı perspektiflerden incelemektedir. Bir sonraki bölümde doğrusal bir tarih perspektifi taşıyan (ama kendi içinde de ayrışan) bu yazına dair daha ayrıntılı bir tartışma yürütecek olsak da Tökin’in kapitalizmin az gelişmiş ülkelerdeki etkilerini ayrıştırmasından⁸¹ yola çıkarak bu yazını (kendi içindeki ayrışmayı da dikkate alarak) AÜT çalışmaları ile karşılaştırmalı olarak değerlendirmek aradaki farklılıkları ortaya koymak için faydalı olacaktır:

- Yıkıcı etkiler: yerli sanayinin ortadan kalkması, sanayisizleşme;
- Yapıcı etkiler: idari, mali, toplumsal reformlar ve meta ekonomisinin gelişimi;
- Bağlayıcı etkiler: Türkiye’nin bağımsız bir iktisadi birim olmaktan çıkıp esaret içinde ham ve zirai madde üreten, kapitalizmin kanunlarına tabi bir açık pazar haline gelmesi.

Tökin bağımlılık okulu ya da az gelişmişliğin gelişimi yazınından⁸² bağımsız gelişen, daha erken ama onlara koşut giden analizinde her üç etkinin de az gelişmiş bir kapitalizmin merkez ülkelere bağımlılığı çerçevesinde geliştiğini ortaya koymaktadır. Bu ayrıştırma üzerinden bakınca Mihri Belli ve Muzaffer İlhan Erdost’un⁸³ temsil ettiği Milli Demokratik Devrim (MDD) yazını yapıcı etkilerin yerine feodal yapıların sürekliliğini, buna karşın yıkıcı ve bağlayıcı etkilerin gelişimini vurgulamaktadır. Bu haliyle her ne kadar Türkiye’deki hakim üretim biçiminin kapitalizm olduğuna dair görüşü reddetseler de AÜT’ün çevreleşmesini ortaya koyan çalışmalara bağımlılık perspektifi açısından yaklaştıklarını söylemek gerekir.⁸⁴ Türkiye’de kapitalizmin gelişimini yıkıcı ve yapıcı etkiler üzerinden anlatarak Cumhuriyet döneminde bağlayıcı etkilerin sınırlı gelişimini vurgulayan Behice Boran, Kurthan Fişek, Oya Sencer⁸⁵ tarafından temsil edilen Sosyalist

80 Hüseyin Avni Şanda, *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul: Sinan Matbaası Neşriyat Evi, 1932; Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, İstanbul: Ant Yayınları, 1970. Yerasimos da, Wallerstein’in Dünya Sistemi Analizi öncesi yazmasının da etkisiyle olsa gerek, çevreleşmeden ziyade Osmanlı İmparatorluğu’nun “ekonomik sömürgeleşme”sinden bahseder, Yerasimos, *Az gelişmişlik...*, s. 487.

81 Tökin, *Türkiye Köy...*, s. 113-132.

82 Sungur Savran bu yazını Immanuel Wallerstein, Arghiri Emmanuel, Andre Gunder Frank ve Samir Amin’in çalışmaları üzerinde tartışmaktadır, bkz. Savran, *Kod Adı...*, s. 253-264.

83 Mihri Belli, “Milli Demokratik Devrim”, *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı 1, 20’lerden 70’lere Seçme Metinler*, Ankara: Dipnot Yayınevi, 2019 [1966]; Muzaffer İlhan Erdost, “Türkiye’de Feodalizm Var mı?”, *Türk Solu*, no: 80, 1969, s. 8-10; “Türkiye’de Feodalizm Var mı? (2), Şehir Küçük-Burjuvazisi ve Proleterleşme Eğrisi”, *Türk Solu*, no: 81, 1969, s. 8-10.

84 Siyasi konumlanmaları farklı olsa da Doğan Avcıoğlu da MDD çizgisi gibi yıkıcı ve bağlayıcı etkileri vurgulamaktadır, Avcıoğlu, 1968.

85 Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, İstanbul: Yordam Kitap, 2016 [1968]; Fişek,

Devrim (SD) yazınının ise AÜT'ün çevreleşmesi yazınına az gelişmiş kapitalizm perspektifinden yaklaştığı söylenebilir.

Çevreleşme sonucu çarpık kapitalizmin gelişimini inceleyen yukarıda sıraladığımız yazın içinden ise ancak üretim tarzlarının rekabetini öne çıkararak (Yerasimos, Akat, Pamuk) yukarıdaki üç etkinin de varlığını kabul etmektedirler. AÜT toplumsal formasyonunun doğrudan kapitalizmle bütünleşmesini ele alan çalışmalar (Keyder, İslamoğlu-Keyder, Gürsel) ise yukarıdaki etkilerden yıkıcı ve bağlayıcı etkilere daha fazla vurgu yapmakta, yapıcı etkinin sınırlı gelişimini ortaya koymaktadırlar.

Bu yaklaşımların farklılıklarını daha iyi görmek için Türkiye'deki sınıflara dair analizlerini de ele almak gerekir. Üretim tarzlarının rekabeti üzerinden çevreleşmeyi inceleyen yazın iç ve dış dinamikler bağlamında sınıf çatışmalarını ortaya koymaktadır, ama millî burjuvazinin Cumhuriyet döneminde devletin desteği ile oluşturulduğunun da altını çizmektedir. AÜT'ün doğrudan kapitalizmle bütünleşmesini ele alan çalışmalara göre, özellikle Keyder'in ileri sürdüğü gibi⁸⁶, sınıfların gelişmediği AÜT formasyonunda ancak 19. yüzyılda dış dinamiklerin etkisi ile bir burjuvazi ortaya çıkmıştır, o da gayrimüslimlerden oluşmaktadır; İmparatorluğun son dönemindeki şiddetli gelişmelerle devlet bu yeni sınıfı saf dışı bırakmıştır, Cumhuriyet döneminde devlet bu sefer millî bir burjuva sınıfı yaratmak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda sermaye sahibi gayrimüslim burjuvaziden sermayeden yoksun Müslüman burjuvaziye devlet aracılığıyla "servet transferi" bu yaklaşımın önemli vurgusu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım günümüzde Emval-i Metruke ve Varlık Vergisi'ne dair çalışmalara da hâkimdir.⁸⁷

Devletin başat aktör ("yaratıcı") olarak görüldüğü (zaten AÜT çalışmalarının türevi olarak gelişen) bu çerçevede Huri İslamoğlu'nun 16. yüzyılı ele alan kitabına (ne kadar köylü ekonomisinin dinamizmini vurgulasa da) *Devlet ve Köylü*, Çağlar Keyder'in de 20. yüzyılı ele alan kitabına *Devlet ve Sınıflar*, Aslıhan Aykaç'ın Nazilli Sümerbank Fabrikası'nı ele alan yeni çalışmasına *Devletin İşçileri* başlıklarını vermeleri çok da şaşırtıcı değildir.

Devleti "yaratıcı" olarak gören yazından ayrılarak sınıflar ve burjuvaziyi daha farklı bir perspektifte ele alarak öne çıkan yaklaşımlar şöyle özetlenebilir:

- Behice Boran Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî bir derebeyliğin hâkim olduğunu, iç dinamiklerden ziyade dış dinamiklerin etkisi ve zorlamasıyla toplumun "tepeden inme" değiştirilmeye çalışıldığını ve yönetici gruplardan oluşan sınıfın bürokrasi niteliği kazandığını vurgulamaktadır. Dış baskıların artması devletin ekonomideki müdahalelerini arttırmış, II. Meşrutiyet'te Müslüman bir

"Asya Feodalitesi..." ve *Türkiye'de Kapitalizmin...*; Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul: Habora Kitabevi, 1969.

86 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, çev. Sabri Tekay, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1989 [1987].

87 Küçükömer benzer bir şekilde, genel tezi devletin kapitalizmin gelişmesini engellediğini vurgulasa da devletin servet transferini mümkün kılarak sermaye birikiminin önünü açtığını söyler: "Türkiye'de devletçilik yoluyla da belki ilkel bir birikim söz konusu edilebilir. Bu, devletin el koyduğu artık üründen özel kişilere yapılan servet transferidir. Yeni bir iç yağma ya da talanla bu olmuştur. Servetler bu iki işlemle adeta kapılmıştır", bkz. Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması...*, s. 98.

yerli burjuvazi, Cumhuriyet döneminde ise güçlü bir burjuvazi yaratmış ama bu sonuncusu sanayileşecek başarıyı gösterememiştir.⁸⁸ Burjuvazinin sınırlı geliştiği böyle bir ortamda devlet topladığı vergilerle büyük sermaye durumundadır. Devlet mekanizmasını elinde bulunduran yönetici kesim böylece ekonomiye hâkim olmakta ve “henüz güçlenmemiş burjuvaziyi ve çok ilkel bir tarım üretimi yapan toprak ağalarını kendi himayeci kontrol ve idaresi altında [tutabilmektedir]”.⁸⁹ Bürokrasi tartışmasında da altını çizdiğimiz gibi Boran bürokrasiyi “az çok özerk ama sınıf ilişkilerinden bağımsız olmayan bir tabaka” olarak tanımlamaktadır.⁹⁰

- Çarpık ve bağımlı bir kapitalizm analizi ortaya koyan Korkut Boratav’a göre nedensellik, burjuvaziden devlete, ters yönlüdür, “[s]iyasî iktidara hâkim olan sınıfların ... artığa el koymaları ve onu kullanmaları dolaylı yoldan ve özel ekonomik mekanizmalarla ol[maktadır]”.⁹¹ Devlet işletmeciliğinin bu bağlamda incelenmesi gerekir; “[d]evletçilik... 1923’ten sonra Türk burjuvazisinin sermaye birikiminin ve kapitalist gelişmenin en ‘kolay’, en elverişli yollarını arayışının hikâyesidir. Çeşitli İktisadî tartışmaların ve çapraşık iktisadî mevzuatın arkasında bu arayış yatmaktadır”.⁹²

- Yalçın Küçük, Türkiye’de sınıfsal özellikleri önemsiz kılan (“sınıflar harmonisi” olduğunu söyleyen ve devletin sınıflardan bağımsız “sınıflar üstü” niteliğini vurgulayan) yazına eleştirel yaklaşmaktadır;⁹³ devletçiliğin 1929 bunalımı sonucu ortaya çıktığını, bunun yansımalarının da kamunun hemen mülkiyet sahibi sınıfların yardımına koşmasıyla görüldüğünü ifade etmektedir. Bu doğrultuda modern devlet, Engels’e (*Anti-Dühring*’e) referansla, “özünde kapitalist bir makinadır, kapitalistlerin devletidir, toplam ulusal kapitalin ideal olarak kişilikleşmiş biçimidir”.⁹⁴

- Sungur Savran, Türkiye’de 1923’te tepeden devrim türünden bir burjuva devrimi yaşandığını, bunun da “devlet aygıtının toplumun yeniden düzenlenmesinde aktif ve müdahaleci bir rol oynamasını gerekli” kıldığını belirtmektedir. Devletin bürokrasisi önemli bir işlev ve güç kazanmıştır, eski hâkim sınıflarla burjuvazi arasındaki güç dengesi bağlamında bu işlev ve güç daha da büyümüştür, ama temel görevi mülkiyet sahibi sınıfların korunmasıdır. “Devlet ... burjuvaziye karşıt bir toplumsal güç değil, burjuvazinin eski düzenin hâkim sınıflarıyla oluşturduğu uzlaşmanın çimentosudur... Tepeden devrim burjuvaziye rağmen ve ondan bağımsız biçimde gerçekleştirilen bir süreç değildir. Hele ona karşı, hiç değil. Burjuvazi, tepenin karşısında, aşağıda değil, ‘tepe’nin üzerindedir”.⁹⁵

- Hikmet Kıvılcımlı ise devleti “kapitalist fideliği” olarak nitelendirmektedir. Bundan kastı devlet tarafından temsil edilen ortak mülkiyetin özel mülkiyet tarafından ele geçirilme sürecidir, dolayısıyla özel şirket sermayesinin biriktirilmesi millet malının elbirliği ile çalınmasından başka bir şey değildir.⁹⁶ Bu bağlamda

88 Boran, *Türkiye ve Sosyalizm...*, s. 73.

89 A.g.e., s. 81.

90 A.g.e., s. 185.

91 Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974, s. 10.

92 A.g.e., s. 11.

93 Yalçın Küçük, *100 Soruda Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1971, s. 210.

94 A.g.e., s. 206.

95 Sungur Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri, Cilt I: 1908-1980*, İstanbul: Yordam Kitap, 2010 [1992], s. 69-71.

96 Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2007

modern devletçilik de antika tefeci-bezirgân sermayesinin kalıp değiştirerek tekelci finans sermayesi haline gelmesini sağlamaktadır.⁹⁷

Yaptığımız bu karşılaştırmalı inceleme sonucu, AÜT ve türevi çalışmaların doğrusal tarih eleştirisinden yola çıkıp doğrusal tarih hattına dönmeleri gibi sınıf incelemesinin başat olduğu Marksist perspektiften çıkıp sınıfsız tarih yazımına dayalı burjuva tarihçiliği hattına yerleştikleri bir defa daha görülmektedir. İç dinamikler ya (zaman zaman adil/kerim zaman zaman zalim) devlete ya (zalim) dış dinamiklere ya da ikisine birden tabi olmaktadır. Azgelişmişlik alinyazısı ya da daha güncel akademik bir ifadeyle izlek bağımlılığı çerçevesinde ilerlemektedir.

3.5 Kapitalizm öncesi toplumlarda ekonomik temelin belirleyiciliği

Daha önce Divitçioğlu'nun ekonomi dışı unsurların belirleyiciliğine dair görüşlerini görmüştük. Yine bu bağlamda *11. Tez*'in 8. ve 9. sayılarında yayınlanan Oğuz Oyan ve Şevket Pamuk tartışmasına odaklanmak tartışmanın farklı bir yönünü görmek için aydınlatıcı olacaktır. Pamuk'un vergisel üretim tarzı yaklaşımına⁹⁸ eleştirel yaklaşan Oyan'a göre toplumsal formasyon kavramı "üretici güçlerin birliğini simgeleyen ekonomik temel... [yani] üretim tarzı ile üstyapının somut bir tarihi toplumun bağrında oluşturduğu karmaşık ilişkiler bütünüdür"; bu kavram tarihsel kesintisizlikleri ve kesintileri yansıtan dinamik bir kavramdır, dolayısıyla toplumun formasyon (oluşum) sürecini de ifade etmektedir.⁹⁹ Bu tanımlama toplumsal formasyonun farklı üretim tarzları ile eklemlenmesini ve bunun çeşitliliklerini incelemeyi mümkün kılar. Diğer taraftan da ekonomik temelin üstyapıyı karşılıklı etkileşim içinde belirlemesinin yaratacağı çeşitliliği anlamayı mümkün kılar. Böylece özgüllükleri sistematik bir inceleme konusu yapmanın yolu açılır. Pamuk'un kullandığı üretim tarzı kavramı ekonomik temelden bağımsız üstyapıya ağırlık vermekte, böyle olunca da Oyan'ın tanımladığı şekliyle, bir toplumsal formasyon kavramına yer kalmamaktadır. Ekonomik temelin belirleyiciliğinin kalmadığı bir anlatıda birçok üretim tarzının bir aradalığı üstyapıyı kaotik bir dünyaya sokup analizi imkânsız kılmaktadır. Bu bağlamda, farklı üretim tarzlarının hâkim sınıfları arası çatışmalar üretim tarzları arası egemenlik savaşı olarak aktarılmakta, bu da farklı sınıflar arası çatışmaları analiz dışına itmektedir. Özetle vergisel üretim tarzı yaklaşımı ile üstyapı farklılıklarını birleştirici bir kavram altına almak, toplumsal formasyonların özgüllüklerini göz ardı etmeye yol açmaktadır.

Oyan'ın eleştirilerine cevap veren Pamuk, yazısında, kapitalizm öncesi toplumlarda iktisadi unsurlarla iktisat dışı unsurların iç içe geçtiğini; iktisadi düzeyin her zaman üstyapının belirleyicisi olduğuna dair basit önermelerin, nedensellik ilişkilerinin karmaşıklığını göz ardı ettiğini vurgulamaktadır. Oyan'ın kapitalizm öncesi toplumları incelerken kullandığı üretim ilişkisi ve üretim tarzı kavramları

[1965], s. 53.

97 A.g.e., s. 81.

98 Pamuk, *100 Soruda...*

99 Oğuz Oyan, "Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine", *11. Tez*, no: 8, 1988, s. 285-286.

iktisadi unsurla sınırlıdır, bu durumda feodal üretim tarzının iktisat dışı düzeyleri dışarıda kalmaktadır. Böylece, bir toplumun üretim tarzının feodal olup olmadığını göstermek için üstyapı kurumlarını, devlet ya da mülkiyet ilişkilerini incelemeye gerek kalmamaktadır. Bu halde feodalizm kavramının içi boşalmakta, “feodalizm her şeyi açıklayan ya da hiçbir şeyi açıklamayan bir statüye indirgenmektedir”.¹⁰⁰ Pamuk’a göre, tüm orta çağ toplumlarını feodal olarak tanımlayınca, sonrasında hâkim olan kapitalist üretim tarzını da düşünecek olursak, tarih tüm toplumların izlemesi gereken tek bir çizgiye indirgenmiş olmaktadır ki Pamuk için “bu türden deterministik bir tarih anlayışı” kabul edilemez:

Yapılması gereken, bir yanda içi boşaltılmamış bir feodalizm kategorisine ve zorunlu aşamalar anlayışına, öte yanda da her kapitalizm öncesi toplumun kendine özgü bir üretim tarzı olduğunu iddia eden görüşlere kaymadan ve çok çizgili bir kapitalizm öncesi tarih anlayışını dışlamayarak, bu toplumların tek bir ortak paydası değil ortak paydalarını yakalamaya çalışmaktır.¹⁰¹

Bu bağlamda “eğer kapitalizm öncesi üretim ilişkisi ve üretim tarzı, ancak ekonomi-dışı unsurları da içeren bir çerçevede tanımlanabiliyorsa, eğer artığın dolaysız üreticilerden çekilip alınması sürecinde farklı ekonomi-dışı unsurlar önem kazanabiliyorsa, bu farklılıkların tümünü bir üretim ilişkisi tanımıyla karşılamak mümkün olmayabilir”.¹⁰² Feodal üretim tarzı ile birlikte vergisel üretim tarzının öne sürülmesi bu anlamda karşılaştırmalı tarih incelemeleri için faydalı bir çerçeve sunmaktadır.

AÜT ve eleştirileri arasındaki temel ayrımlardan birinin de ekonomik temelin belirleyiciliğine dair olduğu görülüyor. Doğrusal tarih eleştirisindeki AÜT ve türevi yaklaşımlar ekonomi dışı unsurların belirleyiciliğini vurgularlarken, doğrusal tarih anlatısını izleyerek Osmanlı toplumunun feodal olduğunu savunan yaklaşımlar ekonomik temelin belirleyiciliğini vurgulamaktadır. Kuramsal olarak zengin olan bu tartışma bizi tekrar doğrusal tarih eleştirisine yönlendirmektedir ama bunun kapitalizm öncesi toplumlarla sınırlı olduğunun da altını çizmek gerekir. Bundan sonraki bölümde doğrusal tarih anlatısı bağlamında gündeme gelen üretim tarzı tartışmalarını ele alacağız. Sonrasında ise hem doğrusal tarih hem de ekonominin belirleyiciliği sorunsallarını aşan bir anlatı ortaya koyan Eşitsiz ve Bileşik Gelişme yaklaşımını tartışacağız.

4. Doğrusal tarih ve üretim tarzı tartışmaları

Yukarıda da altını çizdiğimiz üzere, Sweezy “[k]apitalizmden sosyalizme geçiş döneminde yaşıyoruz; bu olgu bir toplumsal sistemden diğerine daha önceki geçişler üzerindeki çalışmalara karşı özel bir ilgiye yol açıyor” diyerek II. Dünya Savaşı sonrasında Marksist tarihçilikte geçiş sorunsalını öne çıkarmaktadır.¹⁰³ Bu ilgi, yine

100 Şevket Pamuk, “Üretim Tarzı ve Karşılaştırmalı Tarih”, *II. Tez*, no: 9, 1989, s. 281-282.

101 A.g.e., s. 282.

102 A.g.e., s. 280.

103 Sweezy, “Eleştiri”, s. 32.

tartıştığımız gibi Divitçioğlu sonrasında Osmanlı toplumsal formasyonunda AÜT tespitini yapanlar için geçerli olmuş, kapitalizme geçiş üzerine çalışmalar hızla AÜT incelemelerinin yerini almıştır. AÜT perspektifine eleştirel yaklaşarak Türkiye’de sınıflı toplum analizini ortaya koyan Marksistler için emperyalizmin etkisi (yarı-sömürgeleşme) pek de anlaşmazlık yaratmadığından ilgi geçiş sorunsalından ziyade doğrusal tarih anlatısı çerçevesinde, özgünlükleri değil (Avrupa-merkezci) evrensel özellikleri vurgulayan bir şekilde güncel üretim tarzının tespitinde yoğunlaşmıştır. Sosyalizme giden yolda kurulacak ittifakları ve izlenecek stratejiyi temellendirmek/belirleyebilmek için bu tespiti ihtiyaç olduğu aşikardır; feodalizm tespiti burjuvazi ile ittifakı, kapitalizm tespiti işçi sınıfı öncülüğünü gündeme getirecektir. Ama Türkiye’de nedensellik tam tersi yönde gelişmiştir: aşamalı devrim yolunu benimseyerek burjuvazi ile ittifakı savunan Millî Demokratik Devrim (MDD) hareketi feodalizm tespitine yönelmiş, bu harekete karşı konumlanarak doğrudan devrim yolunu benimseyen, dolayısıyla da işçi sınıfı öncülüğünü savunan Sosyalist Devrim (SD) hareketi ise kapitalizm tespitine yoğunlaşmıştır.

Aslında devrim stratejisi ve buna bağlı olarak kurulacak ittifak sorunları II. Dünya Savaşı sonrasında az gelişmiş ülkedeki komünistlerin ortak sorunu olmuştur.¹⁰⁴ Bu bağlamda 20. yüzyılın başında II. Enternasyonal’de ortaya konan “aşamalı devrim” anlayışı tartışmaların çerçevesini belirlemiştir: Burjuva demokratik devrim feodal toplumu yıkar, işçi sınıfının da yer bulacağı burjuva toplumunu inşa eder; sosyalist devrim sınıflı burjuva toplumdaki sınıfsız topluma geçişi sağlar. Buna göre sanayileşmiş ve demokrasinin geliştiği ülkeler sosyalist devrim, işçi sınıfın zayıf olduğu az gelişmiş ülkeler ise sosyalist devrimi hazırlayacakları koşulları inşa etmek için burjuva demokratik devrim yolundan gitmelidirler. Ama yine aynı dönemde bu aşamalarda konumlandırmanın güç olduğu burjuvazinin değil işçi sınıfının yönlendirdiği devrimler, köylü ayaklanmaları, sömürge ve yarı sömürge coğrafyalarda anti-emperyalist mücadeleler gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Trotskiy 1905 Rus Devrimi’nin deneyimi ile “aşamalı devrim” anlayışına karşı “sürekli devrim” anlayışını ortaya koyar. Ona göre Rusya’da EBG hüküm sürmektedir, Rus toplumu ilkel tarımdan büyük ölçekli sanayiye kadar tarihin farklı aşamalarını bir arada yaşamaktadır, işçi sınıfı niceliksel olarak zayıf olsa da iktidarı ele geçirebilecek güçtedir, niceliksel zayıflık zaten tek ülkenin sorunu değildir, sosyalizmin geleceği dünya devrimine bağlıdır. Bu görüşe karşı Lenin burjuvaziye değil ama işçi-köylü ittifakına öncelik vererek sosyalist devrim koşullarını sağlayacak bir “işçi-köylü demokratik diktatörlüğü”nü öngörür; 1917’deki Şubat Devrimi ile ise bu görüşünü değiştirerek *Nisan Tezleri*’ni kaleme kalır, Trotskiy ile benzer bir konumu savunur hale gelir. 1917 Ekim Devrimi ile “sürekli devrim” teorisi doğrulanmış hale gelir, 1919’da kurulan Komünist Enternasyonal de “aşamalı devrim” anlayışını sürdürmez. 1925’te Çin Devrimi gündeme gelince tek ülkede sosyalizm anlayışının savunucuları Stalin ve Buharin işçi sınıfının koşullara göre millî burjuvaziden köylülere kadar farklı kesimlerle ittifak yaparak burjuva

104 Burada Ergun Aydınoglu’nun “aşamalı devrim” anlayışının gelişimine dair sarıh tartışmasını izliyorum, Ergun Aydınoglu, *Türkiye Solu (1960-1980)*, İstanbul: Versus Kitap, 2007, s. 61-71. Ayrıca bkz. Löwy, *Sürekli Devrim...*, s. 77-124.

demokratik devrimi gerçekleştirmesini savunurlar. “Aşamalı devrim”e dayalı bu anlayış Komünist Enternasyonal’de Trotskiy’in de tasfiyesi ile programatik ve stratejik bir ilke haline gelir. Özellikle de II. Dünya Savaşı sonrası az gelişmiş ülkelerde yükselen komünist hareketleri bağlayıcı bir özellik kazanır.

Bu tartışmalar Türkiye’ye 1960’lı yıllarda yansımış, yukarıda ifade ettiğimiz MDD ve SD ayrışması gündeme gelmiştir. Ergun Aydınoglu, Nail Satlıgan ve Metin Çulhaoğlu’nun çalışmaları¹⁰⁵ doğrultusunda Türkiye’deki bu ayrışmanın sol içi (1960’larda TİP’in önder kadrosu ile TKP’den gelen “eski tüfekler” arasındaki) çatışmalar¹⁰⁶ ve konumlanmalar çerçevesinde arazi bir şekilde geliştiğini de söylemek gerekir. Bu konuda belirleyici olan 1967’de ortaya çıkan Mihri Belli önderliğindeki MDD hareketinin 1960’larda Sovyetler Birliği Komünist Partisi ve Komintern’in az gelişmiş ülkeler için belirlediği devrim modeli “demokratik devrim”i strateji olarak kabul etmesidir. Bunun karşısında TİP kadroları pratikte “demokratik devrim” çizgisinden uzak olmasalar da Belli ve MDD hareketine karşı konumlanışları gereği MDD’ye eleştirel bir yaklaşım geliştirerek “sosyalist devrim”ci bir çizgi çizmeye başlamışlardır. Bu çerçevede ilk önce iki akımın öncü isimlerinin analizlerine ve tarihi nasıl okuduklarına kısaca bakmakta fayda olacaktır.

Mihri Belli Türkiye’de “bağımlı bir ekonominin” varlığının altını çizerken izlenen politikanın da bir “emperyalizme ... uyduluk politikası” olduğunu söyler.¹⁰⁷ Emperyalizmin yerli müttefiki işbirlikçi kapitalistlerdir, feodal mütegalibe onlarla ortaklık içindedir, tefeci bezirgân sermaye ise onların taşradaki en güvenilir dayanağıdır; “Toprağından feodalizm fişkırmakta” olan Türkiye’de MDD “bu asalak, gayri-milli sınıflara karşı” yapılacaktır.¹⁰⁸

Behice Boran’a göre ise demokratik devrim burjuvazinin öncülüğünde Milli Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin kurulması ile yapılmış, sonrasında demokratik hakların kazanımı ve (sınırlı da olsa) kapitalist işletmelerin gelişimiyle pekişmiştir. Ama bu devrim sanayileşmeyi başaramayan, toprak ağalığını tasfiye edemeyen, sırtını yabancı sermayeye dayamak zorunda kalan “cılız bir burjuvazinin becerebildiği kadar yapılmıştır”. Tüm dış müdahalelere rağmen bağımsız bir devlet statüsünü koruyan Türkiye’de artık “[h]edef, işçi emekçi sınıfların ve onların sosyalist partisinin iktidarını... [D]evlet kesimi, burjuvazinin hizmetinde ve kontrolünde bir devlet kapitalizmi olmaktan kurtarılarak emekçi halkın hizmetinde ve denetiminde bir devletçi ekonomi olacak, yani kapitalist üretim ilişkilerinin dışına çıkarılarak sosyalist bir muhtevaya kavuşturulacaktır”.¹⁰⁹

İzlenecek strateji bağlamındaki birbirine rakip tarih okumaları böyleyken, biri 1969-1970’lerden, diğeri, 1980’lerden iki tartışma üzerinde durmakta fayda var.

105 Ergun Aydınoglu, “*Sol Hakkında Her Şey*” Mi?, İstanbul: Versus Kitap, 2008, s. 106-111. Nail Satlıgan, “TKP, Mihri Belli, Hikmet Kıvılcımlı”, *Devrimci Marksizm*, no: 2, 2006, s. 40-49; Metin Çulhaoğlu, “Solda Kimlik Arayışları, 61-71”, *Gelenek*, no: 15, 1988.

106 Bu çatışmanın kökeninin 1951 tutuklamaları sonrası Şefik Hüsnü ve Zeki Baştınar’ın başını çektiği ayrışmaya dayandığına dair bkz. Aydınoglu, *Türkiye Solu...*, s. 148-149, d.n. 152.

107 Belli “Uyduluk Politikası”nı ayrı bir başlık olarak ele alır, bu Andre Gunder Frank’ın metropol-uydu kavramsallaştırmasını andırır, ama tabii Frank’tan farklı olarak “uydu” ülkeyi feodal ilişkilerin hakimiyeti ile tanımlamaktadır, bkz. Belli, “Milli Demokratik Devrim”, s. 204.

108 A.g.e., s. 222-223, 226.

109 Boran, *Türkiye ve Sosyalizm...*, s. 395, 396, 397, 400.

İlki Korkut Boratav ve Muzaffer İlhan Erdost, diğeri de Çağlar Keyder ile Oya Köymen arasında olan bu tartışmalarda odak noktasını köylülük oluşturmakta. İlk tartışma SD ve MDD tartışmasının hararetli döneminin bir yansımasıdır; ikincisi ise eski tartışmaları hatırlatan vurgularına rağmen köylülüğün kapitalizmdeki konumu üzerine akademik bir atmosferde bir tartışmadır.

4.1 Küçük meta üretimi vs. feodal üretim tarzı

SD ile MDD tartışmasının en parlak örneği 1969'da başlayan, 1970'lere damgasını vuran, 1980'lere kadar devam eden Korkut Boratav ve Muzaffer İlhan Erdost arasındaki küçük köylü işletmelerinin kapitalist mi feodal mi ilişkilerin hakimiyetinde olduğuna dair tartışmadır. Korkut Boratav, SD yazını doğrultusunda (Boran ve Fişek gibi) Türkiye'de kapitalist ilişkilerin hâkim olduğunu ileri sürmekte ama onlardan farklı olarak bunun küçük meta üreticileri üzerinden olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁰ Erdost ise, SD yazınındakiler gibi (Boran ve Fişek gibi) Osmanlı toplumunu feodal üretim tarzı ile açıklasa da Türkiye'ye kapitalist ilişkilerin gelişimini tartışırken onlardan ayrılmakta, kırsal kesimde feodal ilişkilerin devamlılığını vurgulamaktadır. Boratav'a göre Türkiye'de en yaygın üretim ilişkisi küçük meta üretimidir, hâkim üretim biçimi ise ilkel ve geri bir kapitalizmdir: "Zira, ülkemizde artı-ürüne el koyma biçimlerinin en yaygını, kapitalist üretim biçiminin en ilkel türleri olan ticaret ve tefeci sermayesi tarafından temsil edilmekte ve özellikle tarımdaki küçük üreticilerin sömürülmesinde belirlemektedir".¹¹¹ Erdost'a göre Türkiye'de küçük tarım işletmeleri meta üretmedikleri ve üretim araçları sermaye olmadığı için "bizzat üretim ilişkisi bakımından kapitalist değil, prekapitalisttir"; basit meta üretimi bir üretim ilişkisi olmadığı gibi "bugün, ülkemizde, tarımda ataerkil, feodal ve yarı-feodal üretim ilişkilerinin mevcut olduğu bölgelerde, verimin yüksek olduğu yerlerde ve yıllarda görülebilen bir şeydir".¹¹²

Aslında Boratav'ın 1970'lerin başında özgün şekilde ortaya koyduğu sorunsal Samir Amin'in (sermayenin tarımsal üretimi ticaret yoluyla denetimine alırken mülkiyet yoğunlaşması ve proleterleşmeden ziyade küçük meta üretimini konsolide etmesi) sorunsalı ve çarpık kapitalizm analizi ile örtüşmektedir. Ama bu ortak sorunsal her ikisinin de gündeminde birbirlerinden bağımsız ve özgün şartlarda gelişmiştir.

Diğer taraftan Boratav-Erdost tartışması 1971'deki Frank-Laclau tartışması ve bağlamı ile kısmen örtüşmektedir.¹¹³ Ernesto Laclau, Latin Amerika tarımında *latifundiaların* dolaşım ilişkileri dolayısıyla dünya kapitalist sisteminin bir parçası ve dolayısıyla kapitalist olduğunu savunan Frank'ı, üretim ilişkilerini göz ardı

110 Korkut Boratav, "Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine", *Proleter Devrimci Aydınlik*, no: 15, 1970, s. 177-217.

111 A.g.e., s. 180.

112 Muzaffer Erdost, "Türkiye Tarımında Hâkim Üretim İlişkisi Üzerine", *Aydınlık Sosyalist Der-gi*, no: 13, 1969, s. 43, 44.

113 Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, New York: Monthly Review Press, 1969 [1967]; Ernesto Laclau "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", çev. E. Tulpar, *Birikim*, no: 1, 1975 [1971], s. 16-29.

etmekle eleştirmekte, *latifundial*larda feodal ve köleci üretim tarzlarına özgü iktisat-dışı baskı biçimlerinin geçerli olduğunu savunmaktadır. İlginçtir ki *Birikim* dergisi, 1975'teki 1. sayısında Laclau'nun Frank eleştirisi üzerine kurulu makalesini "Türkiye'de devrimci hareketi uzun süre iki kampa ayıran 'SD-MDD' tartışmasının Latin Amerika'daki biçimi" olarak sunmuş (Laclau, 1975: 16); Laclau'nun analizi MDD'yi temsil etmesine rağmen Frank'ın analizinin Türkiye'de karşılığının olmadığını ifade etmiştir (*Birikim*, 1975: 33). Bu gözlemden yola çıkarak, Boratav-Erdost tartışmasının uluslararası tartışmadaki (mantıksal) uzantısı Amin-Laclau arasında olmalıdır diyebiliriz.¹¹⁴

4.2 Tarımda küçük meta üretimi vs. kapitalist üretim ilişkileri

MDD-SD tartışması dışında kalan ama Türkiye'deki kapitalizmin doğasına yönelik de anlaşmazlık içeren başka bir önemli tartışma yine köylülük üzerinedir. Tartışma doğrusal tarih anlatısı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Akademik dünyada cereyan etse de SD perspektifi içi bir tartışma olarak da düşünülebilir. Burada ele alacağımız Çağlar Keyder'in incelemesi, AÜT'ün dünya kapitalist sisteminde çevreleşmesi ile kapitalizmin gelişimini vurgulaması ile SD çerçevesi içine düşmektedir.¹¹⁵

Keyder, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin 20. kuruluş yılı dolayısıyla 1987'de düzenlenen "Türkiye'de Tarımsal Yapıların Gelişimi 1923-1987" başlıklı sempozyumunda sunduğu bildiriye kırsal alanda küçük köylü üretiminin hâkim olduğunu, mülksüzleşmenin söz konusu olmadığını ileri sürmektedir. Kapitalizmle bütünleşme 1950'lerde küçük meta üretiminin yerleşmesi ile sonuçlanacaktır.¹¹⁶ Keyder devletin topluma mutlak hakimiyetinde özel mülkiyet haklarının gayet yavaş bir süreçte geliştiğini ileri sürmektedir: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de toprak bol olduğu için özel mülkiyet hakkı edinmeye yönelik çaba ortaya çıkmamış; 1913-1923 arası nüfusun azalmasıyla topraklar boş kalmış, "emval-i metruke"den dolayı mülkiyet hakları belirsizleşmiş, tasarrufların belgelenmesi sorunlu hale gelmiş; özel mülkiyetin herkes tarafından kabul edilir bir hukuka dayanması gerekse de, Türkiye'de yoksul köylünün zenginden toprak hakkı talebi söz konusu olmamıştır. Ama bu şema 1950'lerde üretim alanlarının genişlemesi, üretimin artması, ticaret hadlerinin tarım lehine gelişmesi, tarımın desteklenmesi, ulusal iktisadi bütünleşme ile değişmiştir. Kendi toprağını işleyen aile işletmeleri 1950'den 1963'e 2.3 milyondan 3.1 milyona çıkmış, yani %35'lik bir artış göstermiştir. Görel olarak toprak-kıt bir duruma geçilmiş, tapulama kampanyası ile devlet mülkiyeti ile bireysel mülkiyet arasındaki sınırlar belirginleşmiş, yoksul köylüler yeni açılan

114 Amin, Amerikan çevresel formasyonlarını kısaca değerlendirirken, Laclau'nun *latifundial*ların feodal ve köleci karakter taşıdığı iddiasını reddederek, doğan kapitalizmin hizmetinde olduklarının, Frank'ın analizi doğrultusunda, altını çizmektedir, bkz. Amin, *Eşitsiz Gelişme...*

115 Aralarındaki anlatı farklılıklarına rağmen küçük meta üreticisi üzerine bina edilen kapitalizm analizi bağlamında Keyder'in incelemesini Boratav'inkiyle örtüştüğü söylenebilir. Buradaki Keyder eleştirisi Boratav için de geçerlidir.

116 Çağlar Keyder, "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Ankara: Yurt Yayınları, 1988.

topraklardan ufak da olsa arazi elde edebilmişler, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile kırsal hanelerin %10 ile %15'i arasındaki bir kesimine toprak dağıtılmış, ortakçılık azalmış, mülkiyet sahibi olamayanlar kırsal alandan göç etmişlerdir.¹¹⁷ Bütün bu etmenler köylüleri üretim araçlarının mülkiyetinin sahibi ve küçük meta üreticisi haline getirmiştir. Küçük meta üreticilerini ekonomi-dışı müdahale olmadan mülksüzleştirmek de zordur. Küçük üreticiler çeşitli “kendi kendini sömürme” mekanizmaları kullanarak statülerini koruma kavgası verirler, küçük üretici hane içindeki kişiler proleterleşse dahi hanenin toptan mülksüzleşmesine izin vermezler.¹¹⁸

Keyder'in yukarıda özetlediğimiz bildirisini sunduğu Sempozyum'da hâkim görüş, Keyder'in savladığı gibi, “Türkiye tarımına damgasını basan özelliğin, küçük köylülük ya da küçük meta üreticiliği olduğu”dur.¹¹⁹ Bu görüş Ömer Lütfü Barkan ve Halil İnalçık'la aynı doğrultuda Türkiye'de tarihsel olarak küçük köylülüğün (ilkinde reaya çiftliği, ikincisinde çift-hane başlıkları ile) kırsal yapının temel özelliği olduğu tezini ortaya koymaktadır.¹²⁰ Aslında Türkiye'de küçük köylülüğün tarihsel perspektifte kırsal yapının temel özelliği olması savı yazında tartışmalı bir konudur. Örneğin, Sempozyum'un oturum tartışmacılarından Oya Köymen bu tür görüş ve tezleri eleştirel yaklaşmaktadır. Bu doğrultuda konuşma metninde Dünya Bankası'nın 1977 Türkiye Tarım Raporu'nda yer alan kırsal kesimdeki toplumsal farklılaşmaya, kapitalist üretim ilişkileri yasasının işleyişine dair verileri sıralar. Küçük köylü üretimi yaklaşımını tarım dışındaki tarıma koşut dinamikler üzerinden eleştirir:

Türkiye ekonomisinin nereye ve nasıl gittiğini belirleyen 100 büyük sermaye grubudur. Buna karşı milyonlarca küçük ticaret ve sanayi işletmesi var olmaya devam ediyor ve edecektir de. Son on yıllarda moda olan deyimle, işportacı vb.nin dahil edildiği gittikçe büyüyen bir de “marjinal sektör” var. Demek ki sayısal çokluğa bakarak ve küçüklerin tasfiye edilmediklerini gözleyerek, kentler için de benzer kuramsal yönelimli araştırmalara ağırlık vermek ve küçük işletmelerin büyük tekelci sermaye karşısındaki “dayanma gücü”nden kalkarak, bir avuç sermaye grubunun ekonomide hiç de belirleyici bir konumu olmadığı sonucuna ulaşmak da mümkün.¹²¹

Köymen'e göre 1950'lerde traktörleşme sonucu, araziler satın alma yoluyla genişlemiş, bu genişleme küçük işletmelerin aleyhine olmuş, küçük meta üretiminin yerleşmesinden ziyade “toprak temerküzü artmıştır”.¹²² Ortakçıların işsiz kalması ve büyük çoğunluğunun kentlere göç etmesi ile ortakçılık azalmış, traktör sahibi

117 A.g.e., s. 168-169.

118 A.g.e., s. 170-171.

119 Oya Köymen, “Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nükhet Sirman-Eralp'in Tebliğlerine İlişkin Yorum”, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, derl. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Ankara: Yurt Yayınları, 1988, 233.

120 Ömer Lütfü Barkan, “Çiftlik”, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Birinci Cilt, 1300-1600*, İstanbul, Eren Yayınları, 2004 [1994].

121 Köymen, “Bahattin Akşit...”, s. 236.

122 Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük, Ağalar, Üretenler ve Patronlar*, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 136-137.

olanların arazi kiralaması yaygınlaşmıştır.¹²³ Bu dönemde kırsal gelir dağılımı da bozulmuştur; meralarda hayvanlarını otlatılabilen küçük üreticiler, meralar tarlaya dönüştürüldükten sonra bu yan gelirden yoksun kalmış, bu da tarımsal gelir adaletsizliğini daha da artırmıştır.¹²⁴

Oğuz Oyan'ın çalışmaları da Köymen'le aynı yöndedir: 1950'lerden sonra traktör kullanan zengin toprak sahipleri yeni toprakların üretime açılmasından faydalanmışlar, topraksız ve küçük toprak sahibi köylüler ise, son tahlilde kırdaki güç ilişkilerinin belirleyiciliğinde, zarar görmüşlerdir. Bir tarafta mülkiyet parçalanması ve mülkiyetsizleşme ile proleterleşen bir kitle ortaya çıkarken, diğer tarafta bölgelere göre farklılaşan ölçüde büyük toprak sahipleri tarafından toprak temerküzü ortaya çıkmıştır. 1950'ler büyük toprak sahiplerinin büyümeleri ve işletmeleri dönüştürmeleri için bir fırsat sunmuştur.¹²⁵ Oyan'ın bu perspektifi, Orhan Kurmuş'un araştırmasının izinde, Osmanlı iktisat tarihi üzerine yaptığı incelemede de öne çıkmaktadır: 19. yüzyılda Batı Anadolu kırsalında kapitalizmin gelişimi mülksüzleştirme dinamiklerinin etkisi altında ortakçılıktan ücretli işçiliğe uzanan farklı üretim ilişkilerinin bir aradalığını doğurmuştur.¹²⁶ Kurmuş'a göre de 19. yüzyılda

Batı Anadolu tarımında kapitalizmin gelişme süreci, Karaosmanoğulları gibi uçsuz bucaksız topraklara sahip ailelerin topraklarını ortakçılık ve yarıcılık ile işleyen veya kendi küçük tarlalarında çalışan mülk sahibi köylülerin topraklarından atılma ve mülksüzleştirilmeleri sürecidir. Bu süreç, bölgenin çeşitli yörelerinde değişik hızda ve genişlikte gelişti. En belirgin olarak da yabancılara ve özellikle de İngilizlere ait topraklar üzerinde görüldü.¹²⁷

Bu çerçeve dahilinde mülksüzleşme tartışmasını işçileşme ile ele alan İsmail Hüsrev Tökin'in çalışması da dikkat çekicidir. Tökin coğrafi farklılıkları da dikkate almak kaydıyla 1930'larda işçileşmeyi öne çıkarmakta, bu bağlamda da "köy amelelerini" üçe ayırmaktadır: mülksüzleştirilmiş ve kol kuvvetini satarak amelelik eden köylü; mülkiyet bağı çözülmemiş ama ameleliğe çıkmış, tekrar tarlasına dönmek arzusunda olan köylü; mevsimlik olarak üretim alanlarına giderek çalışan ve mevsim sonunda köyüne dönen köylü. İşçileşme mülkiyetten koparak olabileceği gibi kopmadan da gerçekleşebilmektedir¹²⁸; ayrıca işçileşme süreci özgür olmayan emek kategorilerini de doğurabilmektedir.¹²⁹

Marksist perspektifi izleyenler arasında küçük meta üretimi üzerinden giden bu

123 A.g.e., s. 137.

124 A.g.e., s. 139.

125 Oğuz Oyan, "L'évolution des çiftliks au cours de la période de transition de l'Empire à la République jusqu'aux années 1950", *Çiftliks in the Balkans and Western Anatolia, Halcyon Days in Crete X Symposium, Rethymno, 12-14 January 2018*, derl. Antonis Anastasopoulos, Resmo: Crete University Press (yayına hazırlanıyor).

126 Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2016 [1978], s. 333-8; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2008 [1974].

127 Kurmuş, *Emperyalizmin...*, s. 141.

128 Tökin, *Türkiye'de...*, s. 136.

129 Tökin, *Türkiye'de...*, s. 187.

tartışma aslında bizi tekrar Marksizm dışına, tarih yazınındaki sınıfların varlığı/ yokluğu ayırımına götürmektedir: bir tarafta devletin destekleyici politikaları ile mülksüzleşme ve işçileşmeden uzak küçük köylülük, diğer tarafta sermaye ile mücadele dahilinde mülksüzleşme ve işçileşme dinamiklerine tabi köylülük. Bu çerçevede küçük köylülük ve küçük meta üretimi yaklaşımının aynı Dünya Sistemi Analizi gibi Türkiye’de sosyal bilimler yazınında hakimiyet kurduğunu belirtmek gerekir. Öylesine ki burjuva tarihçiler (Barkan ve İnalçık) Osmanlı’dan Cumhuriyet’e küçük köylü hanesinin devamlılığını tekrar tekrar vurgulamaktadırlar; bazı Marksist perspektifli tarihçiler de Osmanlı dönemini farklı üretim tarzları (Halil Berktaş, feodal; Korkut Boratav, haraççı (vergisel) üretim tarzı; Çağlar Keyder, AÜT) ile açıklarlarken (dönemlemede farklılıklarla) Cumhuriyet dönemi köylülüğünü ağız birliği etmişçesine küçük meta üretimi ile ele almaktadırlar.¹³⁰ Küçük meta üretimi tartışmasını bu şekilde konumlandırınca tartışmanın (1960’lardan bu yana köylü sorunu yazınındaki kamplaşmaya da yansıyan) Kautsky ile Çayanov analizleri arasındaki tartışmanın Türkiye’ye yansması olduğu görülmektedir. Nihayetinde, Kautsky kapitalist üretim ilişkileri yasasının hem proleterleşme hem de özgür olmayan emek kategorilerini doğurarak tarımda da geçerli olduğunu, Çayanov ise tarımın küçük köylü ekonomisinin dayanaklılığı ile tarımın kendine özgü işleyiş yasaları olduğunu savunmaktadır.¹³¹

5. Eşitsiz ve bileşik gelişme yaklaşımının doğrusal tarih eleştirisi

EBG yaklaşımının gelişimini bir önceki bölümün girişinde tartışmıştık. Burada biraz daha ayrıntılı ele almak Türkiye’deki gelişmeleri değerlendirebilmek için faydalı olacaktır. Neil Davidson’a göre¹³² “eşitsiz gelişme” I. Dünya Savaşı’na kadar başvurulan ama siyasi çıkarımları zayıf olan bir kavramdır. Lenin *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*’nda “[i]şletmelerin, sanayilerin ve farklı ülkelerin, eşit olmayan ve kesintili gelişmeler içinde oluşu, kapitalist rejimde, kaçınılmazdır”¹³³ derken üç şey ifade etmektedir: dünyanın eşitsiz yapısında gelişmiş devletleri ortaya çıkaran süreç; büyük güçler arasında üstünlük kurmak için süregiden amansız rekabet; gelişmiş emperyalist devletlerin sömürgeler ve yarı-sömürgeler üstündeki kolektif ama rekabet içindeki tahakkümleri. Trotskiy “eşitsiz gelişme”ye dair bu üç anlamdan hareket etmiş, gelişmenin “eşitsiz” niteliğine öncelik verirken “bileşik”

130 Halil Berktaş, *The “Other” Feudalism, A Critique of 20th Century Turkish Historiography and its Particularisation of Ottoman Society*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Birmingham: University of Birmingham, 1993 (Cumhuriyet dönemine dair bkz. s. 68-69); Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayını, 1980 (haraççı/vergisel üretim tarzına dair bkz. s. 15); Keyder, “The Dissolution...” ve “Türk Tarımında Küçük Meta...”.

131 Burak Gürel, “Türkiye’de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi”, *Devrimci Marksizm*, no: 6, 2008, 73-78.

132 Bu bölümde Davidson’ın anlatısını izliyorum, bkz. Neil Davidson, “What do we mean by ... uneven and combined development?”, *Revolutionary Socialism in 21st Century*, 25 Şubat 2014 (<https://tinyurl.com/59xdpuyn>, erişim 15 Nisan 2022).

133 V.İ. Lenin, *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol Yayınları, 2009 [1916], s. 69.

niteliğini de ortaya koymuştur: bileşik gelişme eşitsiz gelişmenin içsel etkilerini dikkate almaktadır, “[EBG’de] [e]şitsiz bileşiğin önünde koyuyorum çünkü ikincisi birinciden doğuyor ve onu tamamlıyor”.¹³⁴ Dolayısıyla EBG yalnızca dışsal etmenlere dayanan “eşitsiz gelişme”den farklıdır. Bu aynı zamanda Trotskiy’in yaklaşımını Stalin’in ülkelerin farklı gelişim aşamalarından geçmelerine dayalı “eşitsiz gelişme” yaklaşımından da tamamen ayırmaktadır. Şöyle ki, Trotskiy dünya ekonomisinin birliğini ve emperyalist güçlerle sömürge ve yarı sömürgelerin karşılıklı bağılıklarını vurgularken eşitsizliğin bir ülkenin (Rusya gibi) kapitalist gelişme aşamasına sıçrayabilmesini mümkün kılabildiğini ama dünya ekonomisi bütünüyle kapitalist üretim tarzının hükmünde kaldığı için de sosyalizme geçişi tamamlayamayacağını ortaya koymaktadır. İşte tam da bu nokta da bileşik gelişme dinamikleri gündeme getirmektedir:

Tarihsel sürecin en genel yasası olan ritmin eşitsizliği geri ülkelerin mukadderatlarında çok daha güçlü ve karmaşık bir şekilde ortaya çıkar. Dış zorunlulukların kamçısı altında, geri kalmış olan hayat sıçramalarla ilerlemek mecburiyetindedir. Bu ritimlerin eşitsizliği evrensel yasasından değişik aşamaların birbirine yaklaşması, farklı evrelerin birleşmesi, arkaik biçimlerin en modern biçimlerle alaşımı anlamında, daha uygun bir tanımlamanın yokluğunda *bileşik gelişme yasası* diye adlandırabileceğimiz bir başka yasa doğar.¹³⁵

EBG, Michael Löwy’nin altını çizdiği gibi¹³⁶, hem doğrusal tarih anlatısına hem de Avrupa-merkezci evrensel tarih yazımına eleştiri olarak gelişmiştir. Buna ekonomik determinizm eleştirisini de eklemek gerekir. Bu çerçevede Türkiye’deki Marksist tarih yazımı içinde kendisine yer bulması çok şaşırtıcı değildir. Ama EBG’nin Türkiye’de tartışılmaya başlanmasının özgün bir hikayesi olduğu görülmektedir. Bu özgünlük Trotskist gelenekten gelenlerin ortaya koydukları yaklaşımlarda değil, SD geleneğinden gelenlerin hasbelkader hapsoldükleri doğrusal tarih anlatısını eleştirerek aşma çabalarında saklıdır.

Nail Satlıgan, TİP içindeki ayrışma ile ortaya çıkan MDD karşıtı SD üzerinden bir savunma hattı oluşturmada 1969’da yayına başlayan *Emek* dergisinin önemli olduğunu söyler: “Orada milli demokratik devrim görüşüne karşı bir sosyalist devrim görüşü geliştirildi. Bu ünik, biricik, dünyada bir başka benzeri olmayan bir görüştür. Tamamen bir savunma ihtiyacı içinde geliştirilmiş bir görüştür. Sovyetçi olmayan bir görüştür”.¹³⁷ Çünkü bu dönemde Sovyetler Birliği ve hâkim Stalinist perspektif emperyalizm baskısı altındaki ülkelerde bir taraftan ulusal bir demokratik devrim stratejisi izlenmesini diğer taraftan halk cephesi inşa edilmesini savunmaktadır. Oysa destalinizasyonun çok zayıf kaldığı Türkiye’de dünyada bir

134 Leon Trotsky, “A Serious Work on Russian Revolutionary History”, *Writings of Leon Trotsky Supplement* (1934–40), George Breitman (derl.), New York: Pathfinder, 1979 [1940], s. 858’den alıntılan Davidson, “What do we mean by...”.

135 Lev Troçki, *Rus Devriminin Tarihi, Cilt 1, Şubat Devrimi: Çarlığın Devrilmesi*, çev. Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1988 [1931-1933], s. 16.

136 Michael Löwy, “La théorie du développement inégal et combiné”, *Actuel Marx*, no: 18, 1995, s. 111-120.

137 Satlıgan, “TKP...”, s. 45.

benzerine rastlanmayan SD görüşü ortaya konmuştur. Satlıgan'a göre

Türkiye gibi emperyalizmin baskısı, sömürüsü altında bulunan, burjuvazinin son derece cılız olduğu bir ülkede ... baştan beri emperyalizmle işbirliği içinde olduğu bir ülkede demokratik devrimin görevlerinin tamamlanmasına imkan yoktur. Sosyalist devrim görüşü saçma bir görüş ama milli demokratik devrim görüşü de bir o kadar saçma bir görüş. Çünkü işçi sınıfını antikapitalist hedeflerden taviz vermeye zorlayacak bir ilerici, antiemperyalist, anti-feodal bir burjuvazi yok ki. Burjuvazi, Kemalizm baştan beri hem emperyalizmle hem de feodalizm – ya da pre-kapitalist sınıf diyelim – onlarla ittifak etmiş...¹³⁸

Ergun Aydınoglu *Emek* dergisi çevresinin Stalinci Marksist pratiğin deneyine sahip olmadığı, pek çok şeyi kendi gayretleri ile keşfetmek durumunda olduklarını, dolayısıyla “Stalinci Marksizm cenderesine düşmeden Marksizmle buluşma şansı”na sahip olduklarını vurgular.¹³⁹ Ama bu çevre içinde Behice Boran ve Sadun Aren'in de olması *Emek* dergisinde geçmiş teorik ve pratik birikime eleştirel bir yaklaşım geliştirilmesini engellemiştir. Bu çıkmaz içinde eklektik bir şekilde hareket etmek durumunda kalmışlardır.¹⁴⁰ 1964 Parti Programı'nda yer alan “demokratik devrim” hedefinin değişikliği hiçbir zaman gündeme gelememiştir ama “sosyalist devrim” strateji olarak ortaya konulmuş, Lenin'in *Nisan Tezleri*'nden de destek alınarak (eşitsiz ve bileşik gelişme yasası [EBGY] gündeme getirilmeden) *Emek* dergisinde teorik olarak tartışılmıştır.¹⁴¹

Mustafa Şener SD stratejisinin “belli açılardan Troçki'nin sürekli devrim tezine dolayısıyla EBGY'ye yakın olduğunu” söyler.¹⁴² Gökhan Atılğan da Behice Boran'ın tarih anlayışında Trotskiy'in “eşitsiz ve bileşik gelişme kuramlarıyla örtüşen, toplumların atlamalar yaparak gelişebileceğine ilişkin görüşü”n altını çizmektedir.¹⁴³ Kanımızca, Aydınoglu'nun da vurguladığı gibi, SD stratejisinin geliştirilmesinde Trotskiy'in görüşlerinin herhangi bir etkisi yoktur, asıl etkili olan Trotskiy'in perspektifine yaklaşan Lenin'in *Nisan Tezleri*'ndeki görüşleridir. Peki, EBGY Türkiye'deki tarih yazımına etki etmiş midir?

Trotskiy'in sürekli devrim perspektifinin dayanağı olan EBGY, aslında Lenin'in *Nisan Tezleri* 1970'teki Türkçe yayınından çok önce, hatta MDD-SD ayrışmasından da önce, Kurthan Fişek'in 1967'de yayımladığı bir makalesinde Osmanlı tarihinin çerçevesi olarak sunulmuştur. Fişek'e göre geri ülkeler Avrupa'nın geçtiği yollardan “hızla ve belli duraklara uğramadan” geçebilirler. “Tarihsel gelişimin

138 A.g.e., s. 46.

139 Aydınoglu, *Türkiye Solu...*, s. 224.

140 A.g.e., s. 224.

141 Sol Yayınlarından 1969'da çıkan Lenin'in *Nisan Tezleri* ve *Ekim Devrimi* kitabının *Emek* dergisindeki değerlendirmesi için bkz. Kenan Somer, “Sosyalist Devrim Üzerine”, *Emek*, no: 17, 1969, s. 12-13; Ayrıca bkz. Kenan Somer, “Sosyalist Devrimi Nasıl Tanımlamalı”, *Emek*, no: 7, 1969, s. 8-10; Taner Timur, “Lenin: Burjuva Demokratik Devrim, Sosyalist Devrim”, *Emek*, no: 25, 1970, s. 8-11; Metin Çulhaoğlu, “Milli Demokratik Devrim, Sosyalist Devrim ve Türkiye, Bir Kör Gidiş”, *Emek*, no: 26, 1970, s. 4-6.

142 Mustafa Şener, “Türkiye İşçi Partisi”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol*, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 416 d.n. 12'den aktaran Aydınoglu, “*Sol Hakkında...*”, s. 111

143 Gökhan Atılğan, *Behice Boran, Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, İstanbul: Yordam Kitap, 2009 [2007], s. 354.

belirli bir kesitinde geri ülkelere özgü görünen ve fakat, gerçekte, Avrupa'nın yaşadığı değişik aşamaların bir bileşimi olan [bir] toplumsal yapı" ortaya çıkar. Fişek bu durumun nedenlerine Trotskiy'e atıfla "yolculuğun değişik aşamalarının bir araya getirilmesi, farklı aşamalara bileşik bir görünüm kazandırılması ve eski bazı biçimlerin daha çağdaş kalıplarla kaynaştırılması" yani "bileşik gelişme" adı verildiğini makalenin ilk cümlesindeki uzun dip notta vermektedir.¹⁴⁴ Makale bu çerçevede dahilinde (Trotskiy'e başka atıfta bulunmadan) Anadolu toplumlarının ilkel topluluktan kapitalist üretim ilişkilerine evrilmesini inceler. Bu çerçevede "bileşik gelişme" kapitalist toplumlar kadar kapitalizm öncesi toplumları da içerecek şekilde incelemenin temelini oluşturmuştur. Bu tür bir tartışmaya rağmen, "bileşik gelişme" atfı ve incelemesi daha sonra ortaya çıkacak MDD-SD ayrışmasında SD tarafında bulunan Fişek tarafından tekrar gündeme getirilmez.

EBGY'nin dipnottan çıkartılarak gündeme gelmesi, bizim görebildiğimiz kadarıyla yine SD saflarında 1970'lerdedir ama bileşik gelişmeyi içermeyen "eşitsiz gelişme" ile sınırlı olarak. Yalçın Küçük "eşitsiz gelişme"yi 1977'de Türkiye İşçi Partisi'nin ikinci döneminde parti çevresince yayınlanan *Yurt ve Dünya* dergisinin 3. sayısındaki "Bilimlerin Sonu ve Bilimin Doğuşu" başlıklı makalesinde *Althusser İçin* başlıklı bölümde Marx'ın konuyu ele alışı ve Althusser'in tartışması bağlamında tartışır. Trotskiy eleştirilerinin de yer aldığı makale Marksist felsefe, siyaset ve politik iktisattaki farklı konu başlıklarını art arda okuyucunun pek de bağ kuramayacağı şekilde tartışmaktadır (ya da parti içi polemik içindedir¹⁴⁵). Küçük'ün 1980'de *Ekonomik Yaklaşım* dergisindeki (cilt 1, sayı 2) "İngiliz Endüstri Devrimi Öncesinde Avrupa'da Yünlü Dokuma Sanayii" makalesi yasanın geçerliliğini İngiltere'deki gelişmeler üzerinden ve 1985'te yayınladığı *Bilim ve Edebiyat* (İstanbul: Tekin Yayınevi) kitabındaki "Gelişme ve Eşitsiz Gelişme Yasası" makalesi "eşitsiz gelişme"yi kısmi Türkiye göndermeleri ile İngiltere ve Rusya üzerinden ele almaktadır. Küçük'e göre "eşitsiz gelişme yasanının net ve en kapsamlı ifadesi" bizim de bu bölüm başında verdiğimiz Lenin alıntısında gizlidir.¹⁴⁶

Yalçın Küçük'ün de aralarında olduğu, (ikinci) TİP'in 1978'de yaşadığı ayrışma ile ortaya çıkan Sosyalist İktidar grubu da Lenin'in *Nisan Tezleri*'ne dayalı bir "eşitsiz gelişim" anlatısına büyük önem vermiştir. Sosyalist İktidar'ın aynı adla 1979'da çıkardıkları derginin 1. sayısında Savaş Al "Sosyalist Devrim Sorunu" başlıklı makalede hem MDD hem de TİP'in SD perspektifini eleştirirken, genel yayın yönetmenliğini Metin Çulhaoğlu'nun yaptığı derginin 1980'de yayımlanan 6. sayısındaki editoryal değerlendirme yazısının başlığı, "Türkiye: Eşitsiz Gelişim Laboratuvarında Bir Ay"dır. "Eşitsiz gelişim", grubun 1986'da çıkarmaya başladığı *Gelenek* dergisinde de önemli konu başlıklarından biridir, ilk sayıdan başlayarak Metin Çulhaoğlu, Aydın Giritli (ismiyle Aydemir Güler), Cemal Hekimoğlu (ismiyle Kemal Okuyan), Hikmet Seçkinoğlu ve Levent Ertuğrul makaleleri kuramsal bir

144 Fişek, "Asya Feodalitesi...", s. 173-174. Trotskiy alıntısı *The Age of Permanent Revolution: A Trotsky Anthology* (ed. Isaac Deutscher), New York: Dell Publishing Co., 1964, s. 84-88'dendir.

145 Makalesinin eleştirisi yine *Yurt ve Dünya*'da yapılır, bkz. Ömür Sezgin, "'Bilimlerin Sonu, Bilimin Doğuşu' Üzerine", *Yurt ve Dünya*, no: 5, 1977, s. 245-254.

146 Yalçın Küçük, "Gelişme ve Eşitsiz Gelişme Yasası", *Bilim ve Edebiyat*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1985, s. 568.

perspektif geliştirme çabasındadırlar. Bu yeni evrede grubun Trotskiy'e sık sık atıf yaptıkları da görülmektedir. Ama bu atıfların bileşik gelişmeyi içerecek boyutlarda olmadığını söylemek gerekir.

Bu gelenekten gelerek yasayı, yine "eşitsiz gelişme" adlandırmasıyla, hem geniş kapsamlı kuramsal bir tartışmada değerlendiren hem de Türkiye tarihi bağlamında yorumlayan Metin Çulhaoğlu'nun incelemesi üzerinde durmakta fayda var. Çulhaoğlu, ilk baskısı 1988'de yapılan *Tarih, Türkiye, Sosyalizm: Bir Mirasın Güncelliği* kitabında ayrı bir başlık altında ("Sistem ve Eşitsiz Gelişim" ve hemen ardından gelen "Belirleme ve Ekonomizm" alt-bölemleri), Marx, Engels, Lenin, Trotskiy, Althusser, Poulantzas atıfları ile ayrıntılı bir tartışma yürütmüştür. Kuramsal tartışmada (SD stratejisini ele alan diğer çalışmalarla aynı doğrultuda) yasanın Lenin'in pratiğine içkin olduğunu vurgulamaktadır; ayrıca Trotskiy'in eşitsiz gelişmeye dair olguları gördüğünü ama yasanın onun devrim modelinde kalıcı bir yasallık konumuna gelmediğini ("konjonktürel dengesizlik" biçimine büründüğünü") de ileri sürmektedir.¹⁴⁷ Diğer taraftan "eşitsiz gelişim"i emperyalizm çağıyla sınırlamaktan kaçınmakta, böylelikle de neredeyse bileşik gelişmeyi kapsar haline gelmektedir: "... [E]şitsiz gelişim yasanın, salt emperyalizm dönemine değil, sonuç olarak meta üretiminden kaynaklandığı için kapitalist evrenin tümüne damga vurduğu, uluslararası eşitsizlikler ötesinde, belli yerellik ve özgünlüklerde kendini tüm boyutlarıyla sergileyebileceği en başta bilinmelidir".¹⁴⁸ "Siyasal toplumsal sıçramalara pratikte olanak" sağlayan yasaya yaptığı teorik katkılardan dolayı Althusser'i öne çıkarması, bu doğrultuda eşitsiz gelişimin yapı-üstyapı ilişkileri ve belirlenme teorisi çerçevesinde ele alınması gerektiğinin altını çizmesi¹⁴⁹ dikkat çekicidir. Çulhaoğlu kuramsal tartışmasını 20. yüzyıl başındaki İttihatçılık üzerinden şöyle örneklendirir:

Eşitsiz gelişim ve gecikmişlik, burjuvazinin kendi gelişim tarihinin çeşitli evrelerine yaydığı tüm özgün çıkış ve uçların *pseudo* formlarının yan yana, iç içe amorf bir yapı oluşturmasını doğurur. İttihatçılığın özündeki Jakobenizm, bu nedenle tam boy gelişmemiş, burjuvazinin düşüş dönemlerine özgü bir tür Bonapartizmle lekelenmiştir. Türkiye'de burjuva devrimi, yükselen kapitalizmi, hem yükseliş hem de düşüş dönemlerine özgü ideolojik formlarının üstyapıdaki kaynaşımı ile takviye edebilmiştir.¹⁵⁰

EBGY üzerine, bilebildiğimiz kadarıyla, ilk ayrıntılı kuramsal tartışmayı Trotskist gelenekten Sungur Savran 1986'da (Immanuel Wallerstein, Arghiri Emmanuel, Andre Gunder Frank ve Samir Amin'in temsil ettiği) az gelişmişlik teorilerine *II. Tez* dergisinde getirdiği eleştiri çerçevesinde, Trotskiy'e atıfla yapar¹⁵¹:

147 Metin Çulhaoğlu, *Tarih, Türkiye, Sosyalizm: Bir Mirasın Güncelliği*, İstanbul Yordam Kitap, 2016 [1988], s.66, 74-75.

148 A.g.e., s. 64-65.

149 A.g.e., s. 76.

150 A.g.e., s. 155.

151 Sungur Savran, "Az gelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", *II. Tez*, no: 3, 1986, s. 49-72 (makale Savran, *Kod Adı...*'da s. 270-282 arasında tekrar yayınlanmıştır). Savran'ın Mayıs 1986'da yayımlanan *II. Tez*'deki bu çalışmasının Aydın Giritli'nin Kasım 1986'da yayımlanan *Gelenek* dergisinin 1. sayısındaki "Eşitsiz Gelişim ve Siyaset" başlıklı yazısından beş-altı ay önce çıktığını

Eşitsiz ve bileşik gelişme yasası, azgelişmişlerde kapitalizmin gelişmesi yönündeki dışsal zorlamayı bu gelişmenin ilk kapitalist ülkelerden çok farklı biçimler alacağı teziyle birleştirerek ve her toplumun aynı yoldan geçmesinin zorunlu olmadığını, dolayısıyla bugünün dünyasında bazı ülkelerin kapitalist aşamayı tamamlamadan sosyalizme geçiş dönemine girebileceğini ortaya koyarak, bu iki kutup arasındaki kısır karşıtlığın sınırlarını aşmanın anahtarını verir. Azgelişmişlerde kapitalizmin gelişmesi **olanaksız** olmak bir yana, özel bir sıçrama olmadığı takdirde **zorunludur**; ama bu gelişmenin eski kapitalist ülkelerle aynı yoldan geçmesi **zorunlu** olmak bir yana **olanaksızdır**.¹⁵²

Savran'a göre yasa içsel/dışsal dinamiklerin belirleyiciliği konusunda ortaya çıkan ayrışmaları da ortadan kaldıracak bir perspektif sunmaktadır. "Bileşik gelişme azgelişmiş toplumda gelişmeye hız verdiği (hatta yer yer gelişmiş ülkeler karşısında belirli avantajlar bile doğurduğu) için azgelişmiş toplumda doğan içsel dinamik bir süre sonra 'dışsal' olanın yani dünya koşullarının belirlenmesine etki yapacak, hatta bu koşulların yeniden biçimlenmesine yol açacaktır. Yani, bu çağda içsel gelişmeler dünya koşullarından bağımsız olamaz ama dünya koşulları da içsel koşulların belirlediği bir sentezdir".¹⁵³

Savran bu kuramsal perspektifi 1988'de çıkmaya başlayan *Sınıf Bilinci* dergisinde ele almaya devam eder. Bir sonraki aşamada, 1992'de yayımlanan *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*'nde tamamen EBG perspektifini izleyerek bir Türkiye tarihi anlatısı ortaya koyar: 19. yüzyılda Osmanlı toplumunun yaşadığı dönüşüm ve çalkantıların temelinde "sosyoekonomik yapıda ve onun sonucu olarak sınıf bileşiminde yaşanan çığır açıcı değişim yatar. Elbette, tersine, bu toplumsal çalkantı ve ona eşlik eden politik mücadeleler de sosyoekonomik yapının değişimi ya da eski biçimiyle muhafazası yönünde önemli etkilerde bulunur. İniş çıkışlarıyla, atılım ve geri dönüşleriyle bu süreç, 20. yüzyıl eşiğine ulaşıldığında, Osmanlı'yı, en azından en gelişmiş bölgelerini, burjuva topluma doğru bir sıçrama yapmaya hazır hale getirmiştir".¹⁵⁴ "Birleşik bir pazar" oluşmuş, "burjuva özel mülkiyet hakkı" yerleşmeye başlamış, "burjuva tipte bir devletin tarihsel önkoşulları" sınırlı da olsa meydana çıkmıştır; toplumun yaşadığı dönüşümle bürokrasi içinde bölünmeler yaşamıştır, ilk bölünme burjuva dönüşümlerin öncüsü bir kesim ile eski düzeni muhafaza etmeye çalışan kesimin mücadelesini, ikinci bölünme burjuva devrimi programıyla hareket eden Jön Türkler ile devletin sürekliliği yolunda hareket edenlerin mücadelesini gündeme getirmiştir; 19. yüzyıl boyunca yaşanan değişim hem kapitalist gelişme hem de yarı-sömürgeleşmeyle ortaya çıkmış, "ilerici bir atılıma gerici bir biçim kazandıran bu yeni dünya durumu, Türkiye'nin tarihine damgasını bütün gücüyle vurmuştur".¹⁵⁵ Cumhuriyet'le gelen burjuva devrimi "burjuva demokratik devrim" değil "kitlesiz bir politik devrim" ve "tepeden bir sosyal devrim"dir; bu tür bir devrimin ana özelliği "çeşitli alanlardaki dönüşümler arasında muazzam bir eşitsiz gelişme"nin gözlenmesidir: "Belirli alanlarda (dinsel

---

not etmek gerekir.

152 Savran, "Azgelişmişlik...", s. 69-70.

153 A.g.e., s. 72.

154 Savran, *Türkiye'de Sınıf...*, s. 42.

155 A.g.e., 41-53, alıntı s. 53'ten.

ideoloji ve kurumlara karşı verilen savaş, Batılılaşma, hukuk sistemi, devlet kapitalizmi) az görülen bir atılganlık gösteren cumhuriyet, başka alanlarda (toprak sorunu, kırsal toplumun burjuvalaşması, demokrasi) pek az şeye girişmiş, pek az şey gerçekleştirmiştir".¹⁵⁶

Türkiye tarihi anlatısını "eşitsiz gelişme" üzerinden yürütenleri iki gruba ayırmak gerekiyor. SD perspektifi içinde gelişen daha sonra (ikinci) TİP'in 1978'de yaşadığı ayrışma ile ortaya çıkan Sosyalist İktidar grubunun öne çıkardığı, Lenin'e dayanan "eşitsiz gelişim" anlatısı¹⁵⁷ ve Trotskist gelenekten gelen ilk önce *Sınıf Bilinci* ve sonrasında *Devrimci Marksizm* dergisi tarafından ortaya konulan Trotskiy'e dayanan EBG anlatısı.¹⁵⁸ 1980'lerin sonunda *Gelenek* ve *Sınıf Bilinci* dergilerine yansıyan zengin "eşitsiz gelişme" ve EBG tartışmasının bu bağlamda altını çizmek gerekir.¹⁵⁹ Bu iki grup arasında EBG kaynaklarının farklı olması dışındaki temel fark ilkinin tek ülkede sosyalizm, ikincinin dünya devrimi perspektifi taşımasıdır.

6. Hikmet Kıvılcımlı, Tarih Tezi ve doğrusal tarih eleştirisi

Fişek'in 1960'lar, Çulhaoğlu'nun 1980'ler ve Savran'ın da 1990'larda EBG üzerinden farklı derecelerde Türkiye tarihi okuması yaptıkları görülüyor ama Nail Satlıgan¹⁶⁰ bu tür bir okumayı ilk ve çok daha kapsamlı bir şekilde yapanın Hikmet Kıvılcımlı olduğunun altını çizmektedir.¹⁶¹ Satlıgan, Kıvılcımlı'nın (1930'larda

156 A.g.e., s. 100-101.

157 Sosyalist İktidar grubunda, *Gelenek* dergisindeki makalelerde de gözlemlendiği üzere "eşitsiz gelişme" perspektifi belirleyici bir özelliktir. Öylesine ki grubun 2014'teki ayrışması sonucu günümüzde TKP adını alan grup *Gelenek*'te, günümüzde TİP adını alan diğer grup çıkarmaya başladıkları *Komünist* dergisinde (daha ilk sayıdan itibaren) eşitsiz gelişme perspektifini ele almaya devam etmişlerdir. Burada 1978'de TKP içi tasfiyeye ve TKP-İS (İşçinin Sesi)'nin gelişimine neden olan Rıza Yürükoğlu'nun (gerçek ismiyle İsmail Nihat Akseymen) *Emperyalizm'in Zayıf Halkası Türkiye* kitabındaki başlangıç tespitini de ("Kapitalizmde, 'eşitsiz ekonomik ve siyasal gelişme yasası'nın işlediğini biliyoruz. Bu yasanın işleyişi sonucu, dünya kapitalist ekonomisinde çelişkiler zaman içinde başka başka ülkelerde toplaşıyor, yoğunlaşıyor, keskinleşiyor. İşte biz, böylesi ülkelere, 'emperyalist zincirin zayıf halkaları' diyoruz", bkz. R. Yürükoğlu, *Emperyalizm'in Zayıf Halkası Türkiye*, s. 32'den alıntılanan Haluk Yurtsever, "Emperyalizmin Zayıf Halkası Türkiye" Üzerine", Gökhan Atılgan (hazl.), *Mühürler*, İstanbul: Yordam Kitap, 2019, s. 513.) dikkate alıp ilk yaklaşım çerçevesinde değerlendirmek gerekir. TKP-İS geleneğinden gelen (daha sonra Sosyalist İktidar grubunun içinde bulunduğu örgütler içinde etkinlik gösteren) Haluk Yurtsever'in 1992'de yayınladığı *Süreklilik ve Kopuş İçinde Marksizm ve Türkiye Solu* (İstanbul: Etki Yayınevi) kitabında Marx, Engels, Luxemburg, Lenin ve Trotskiy etrafında bina edilen ("Eşitsiz Gelişme ve Tek Ülkede Komünizm" bölümündeki) kuramsal perspektifi de bu bağlamda anmak gerekecektir.

158 *Devrimci Marksizm*'de doğrudan EBG üzerine yayımlanmış makale sayısı görece olarak sınırlıdır: Burak Gürel, "Eşitsiz ve Bileşik Gelişme: Sürekli Devrimin Anahtarı", *Devrimci Marksizm*, no: 24, 2015, s. 75-111; Sungur Savran, "Trotskiy'in Tarihteki Yeri", *Devrimci Marksizm*, no: 24, 2015, s. 19-73; Lev Trotskiy, "Sürekli Devrim Teorisi Üzerine Tarihsel Göndermeler", *Devrimci Marksizm*, no: 9, 2009, s. 111-114. Ama neredeyse tüm makalelerin kuramsal altyapısının zımni olarak EBG'ye dayandığını belirtmek gerekir.

159 Bu çerçevede *Sınıf Bilinci* dergisinin ilk sayısında Sungur Savran'ın *Gelenek* dergisini tutarlı bir yaklaşım geliştirmeye ve Trotskizm'e daveti (Sungur Savran, "Gelenek'in Marksizmi: Stalinist Bir Sürekli Devrim Teorisi", *Sınıf Bilinci*, no: 1, 1988, s. 60-76) ve Aydın Giritli'nin daveti reddini Trotskizm eleştirisi ile ortaya koyması (Aydın Giritli, "Bir Karşı Eleştiri: Troçkizm Üzerine", *Gelenek*, no: 20, 1988) öne çıkan polemik makalelerdir.

160 Satlıgan, "TKP...", s. 47.

161 Halil Berktaş yaptığı tarih yazımı tartışmasında Osmanlı toplumunu feodal olarak değerlendi-

TKP içindeki muhalif konumu kadar) aşamalı devrim ve demokratik devrim yaklaşımlarına mesafesi ve aynı kavramlarla konuşmasa da EBGY doğrultusundaki

renler ve değerlendirmeyenler ayrımı üzerinden gitmektedir. Bu ikinciler arasında Osmanlı İmparatorluğunun despotik karakterini vurgulayarak AÜT perspektifinden inceleyenlerle, İmparatorluğu (AÜT perspektifine yakın bir şekilde) çağının ilerisinde kerim bir devlet olarak niteleyenleri (Hikmet Kıvılcımlı, Kemal Tahir, İsmail Cem) ayırarak sıralamaktadır, bkz. Halil Berktaş, *Kabileden Feodalizme*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1989 (1983), s. 292. Berktaş'ın Kıvılcımlı'yı AÜT'e yakın nitelemesi ilginçtir, bunda Kıvılcımlı'nın 27 Mayıs ve 12 Mart'a dair yazdıkları ve atıfta bulunduğu Doğu Perinçek'in Kıvılcımlı eleştirisi (*Hikmet Kıvılcımlı'nın Burjuva Ordu ve Devlet Teorisinin Eleştirisi*, İstanbul: Aydınlık Yayınları, 1975) mutlaka belirleyici olmuştur. Diğer taraftan Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi'nin kolayca anlaşılmasının payını da dikkate almak gerekir. Latife Fegan, kendisini *Devlet Ana*'yı okurken gören Kıvılcımlı'nın "... K. Tahir benim Tarih Tezi'ni okumuştur hapisanede. Nereden aldığı belirtilmeden kendi kitaplarında kullanıyor" dediğini yazmaktadır. Ama bu kullanma Fegan'ın Kıvılcımlı'nın *Tarih Yazıları* kitabının önsözünden yaptığı alıntıda da görüldüğü gibi aslından kopuk bir okumaya dayanmaktadır: "Onun için, 1940 yılında yazılmış 'Mr Toynbee Tarih Bilimini Alt Üst Ediyor' yahut 'Tarih ve Allah' polemik denememiz 'kursamızda kaldı'. Kişicil ilişkili bir iki edebiyatçı, bir iki kez okumakla kaldılar. Kimisi, bizim nasıl olsa 'otorite' olmadığımızı düşünerek lütfettiler. Eleştirinin kıyısından köşesinden kestikleri parçaları, eşlerine dostlarına kendi orijinal buluşları olarak sundular. Allah razı olsun. Emeğimizi unutulmaktan kurtardılar. Aslıyla hiç ilgisi kalmamış biçimsizlikte Üniversite yankılarına kapı açtılar", Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Yazıları*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2011, s. 15'ten alıntılan Latife Fegan, *Yazmasaydım Olmazdı*, İstanbul: Belge Yayınları, 2021, s. 59. Demir Küçükaydın da *Toplum Biçimlerinin Gelişimi*'nin önsözünde bu kopukluğun altını çizmekte, hatta Kemal Tahir'in, Tarih Tezi'nin içeriğini boşalttığı ve devletle uzlaştırdığını ileri sürerken Kıvılcımlı'dan şu alıntıyı yapmaktadır: "Bizim 'Mister Toynbee Tarih Bilimini Altüst Ediyor' eleştirimiz, o köpeksiz köyde değneksiz gezenlere karşı deneme idi. Birkaç edebiyatçı bu denemeyi şöyle okuyup geçti. İçlerinden o denemenin lanetlenip unutulacağını düşünen birisi, denemede yazılanları anlayabildiği kadar biçimsizleştirerek eşine dostuna, hatta üniversitemizin bilginlerine kendi orijinal buluşları diye, ucuz pahalı, toptan perakende satmakla yetindi." (*Toplum Biçimlerinin Gelişimi*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2011 [1970], s. 12). Burada yazılanları biçimsizleştiren edebiyatçının Kemal Tahir olduğu aşıkardır, Küçükaydın, herhangi bir kanıt ortaya koymadan, üniversite bilginlerinin ise Cahit Tanyol ve İdris Küçükömer olduğunu iddia etmektedir, bkz. Demir Küçükaydın, *Bir Devrimcinin Teorik ve Pratik Otobiyografisi*, İstanbul: Köxüz Yayınları, 2009, s. 26. Bu arada Kemal Tahir ile Sencer Divitçioğlu bağının da altını çizmek gerekir, Divitçioğlu kendisinin AÜT çalışmaya başlamasını Kemal Tahir'e borçlu olduğunu açıkça ifade etmektedir; "siz Marks'ta Asya Üretim Tarzı lafını hiç duydunuz mu?" sorusuna olumsuz yanıtı sonrasında Kemal Tahir "Bir kere bakar mısınız? ... Bunlara bakın lütfen. Bakın bakalım, bundan ne çıkar?" demiştir, Divitçioğlu ise buna karşılık hiç tereddütsüz 'peki' dediğini anlatır, bkz. Sencer Divitçioğlu *Anlatıyor* (derl. İbrahim Ekinci ve Hakan Güldağ), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 92. Kemal Tahir'in Hulusi Dosdoğru'yla 7 Mart 1971 tarihli sohbetinde Kıvılcımlı'nın 1970'in son aylarında çıkmış *Toplum Biçimlerinin Gelişimi* kitabı üzerine söyledikleri, düşünceler arasındaki kopukluğun boyutlarını göstermektedir: "Yahu, daha düne kadar adam [Kıvılcımlı] asya tipi üretim tarzı için Marks'ın henüz Marksist olmadan önceki döneminde kaleme aldığı icapsız bir yazıdır, asla bilimsel değildir" diyip duruyordu. Şimdi de kalkmış A.T.Ü.T.'e dayanmaya çalışıyor. Bunu anlamadan insan Marksist olamaz demeye getiriyor... A.T.Ü.T.'ni da üstelik anlayabilmiş değil. Bir defa Osmanlılığı bilmiyor. 'Osmanlılar çıkıştan çobandılar. Çobanların obadan gelme bir kan dökücülüğü vardır. Bu yüzden Batıdaki Senyörlere benzemezler. Birbirlerini doğramaları bundandır' diyor. İşte Hikmetin Osmanlı anlayışı...", Hulusi Dosdoğru, *Batı Aldatmacılığı ve Putlara Karşı Kemal Tahir*, İstanbul: Tel Yayınları, 1974, s. 514'ten alıntılan Cenk Ağcabay, *Türkiye Komünist Partisi ve Dr. Hikmet*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2010, s. 327. Anlaşılan Türkiye'deki AÜT tartışmaları kulaktan kulağa dolambaçlı yollardan geçerek, çoğu zaman da virajlarda dağılarak gelişmiştir; Kıvılcımlı'nın sitemi haklıdır: "Türkiye'mizde özellikle solcu veya sosyalist, hatta koyu Marksist olan kişilerimizin bir güzel huyları vardır. Dünyanın yedi iklim dört bucağında, okyanusun derin diplerinde bir ufacık Batılı düşünce iştiller mi yeryüzünün en coşkun heyecanı ile onu kamuoyuna sunarlar. Batıdaki yazıları Türkçe'ye çevirmek için can atarlar. Türkiye'de kendi içlerinden biri aynı konuları işlemişse, yüzüne karşı "vallaha bilmem" derler, ardından katıla katıla değilse bıyık altından gülerler" (Kıvılcımlı, *Toplum Biçimlerinin...*, s. 13).

finans-kapital analizi göz önünde alındığında Trotskizm ile bağının kuvvetli olabileceğini ileri sürer.¹⁶² Ergun Aydınoglu da Kıvılcımlı'nın 1930'ların başlarında yazdığı *Yol* serisinden *Parti ve Fraksiyon*'a atıfla ("Komünist Enternasyonal ... [d]eğil bir aşamayı, bir konağı, hatta bütün bir dönemi atlama olanağını pratik araştırmalarla saptadı. Çin örneği [1925-1927 devrimi] bir ülkenin hiç kapitalizm dönemine uğramadan, pre-kapitalist ilişkilerden, Sovyetler köprüsü aracılığıyla doğru sosyalizme ve komünizme gitme olanağını gözle görülür, elle tutulur hale getirdi"¹⁶³) Komünist Enternasyonal'de kabul edilen Stalin ve Buharin'in aşamalı devrim tezlerinden haberdar olmadığı ve "hiç farkında olmaksızın, Troçki'nin 'sürekli devrim' anlayışını Türkiye devrimine uyarlama çabası içinde olduğunu" söyler.¹⁶⁴

Ama Kıvılcımlı'nın düşünce dünyasının da hep aynı hatta gittiğini söylemek pek mümkün değildir. Aydınoglu'na göre, 1930'larda hazırladığı *Yol* serisi Komünist Enternasyonal'in Stalinizm öncesi teorik birikimini yansıtan bir metindir; II. Dünya Savaşı sırasında kaleme aldığı *Devrim Nedir?* Komintern'in teorik geleneği çerçevesinde ele alınabilecek bir metindir; EBGY'ye koşut bir okuma yapılabilecek *Tarih Tezi* 1937-1950 arasındaki uzun tutukluluk döneminde yazılmıştır; Vatan Partisi döneminde aşamalı devrim anlayışını benimsemiştir; 27 Mayıs sonrası aşamalı devrim anlayışı devam etmiştir; bütün bu süreçte bir türlü tipik Stalinist bir çerçeveye girmemiş ya da girememiştir; 1960'ların sonu 1970'de (15-16 Haziran sonrası) *Yol* yazarı gibi konuşmaya başlamıştır; nihayetinde "27 Mayıs 1960'tan 1971'de ölümüne kadar, 1920'li, 30'lu ve 40'lı yıllarda yazdığı ve yeni konumu itibarıyla 'aykırı', 'çelişkili' görülebilecek pek çok şeyi savunmaya devam ettiği görülür".¹⁶⁵

Kıvılcımlı'nın *Tarih Tezi* bağlamında Marksist tarihçiliğe katkısı çok özgün ve kapsamlıdır, farklı dönemlerde kendi düşüncelerinde sıçramalar yer aldığından (aynı zamanda düşünceleri ile siyasi müdahaleleri arasında uyumsuzlukları da göz önüne alınca) yorumlanmaları çok ayrıntılı bir çalışma gerektirir.¹⁶⁶ Bu makale

162 Satlıgan, "TKP...", s. 49.

163 *Yol, Cilt: 1: Parti ve Fraksiyon*, Bibliyotek Yayınları, 1992, s. 326'dan alıntılanan Ergun Aydınoglu, "Hikmet Kıvılcımlı ve 1960'lar Türkiye Solu", s. 4 (<https://tinyurl.com/4bxynkve>, erişim 31 Ocak 2022).

164 A.g.e., s. 5. Benzer bir değerlendirme için bkz. Demir Küçükaydın, "Önsöz (Tarihsel Maddeciliğin Tarihine Katkı)", *Marksizmi Savunmak ve Geliştirmek Birinci Kitap: Marksizmin Marksist Eleştirisi, Üstyapı, Din ve Ulus Teorisi*, Köksüz Yayınları 2009 (2007).

165 Aydınoglu, "*Sol Hakkında...*", s. 241-245. Kıvılcımlı'nın Stalinizm ile sorunlu ilişkisi ve sonuçları üzerine ayrıntılı bir tartışma için ayrıca bkz. Sungur Savran, "Yalnız Komünist" (21.10.2021) <https://gercekgazetesil.net/teori-tarih/hikmet-ve-hikmet>, (erişim tarihi 29.04.2022).

166 Sungur Savran ileride yapmayı öngördüğü daha ayrıntılı bir inceleme öncesi Kıvılcımlı'ya "Tarih Tezinin dehlizlerinde" üç eleştiri getirmektedir: 15-16. yüzyıl Türkiye tarihinde komünal yaşamın hüküm sürdüğü toplum ile sınıflı toplumu özdeşleştirilmesi ve buna bağlı olarak tarihsel devrim ve sosyal devrim tartışmalarındaki çelişkiler; İstanbul'un fethinin 500. yıl kutlamalarında tarih tezinin propaganda malzemesi olarak (*Fetih ve Medeniyet* kitapçığında) kullanılmasındaki politik yanlılık; "tefeci-bezirgân" sermaye kategorisinin Türkiye'nin 1950'ler sonrasındaki iktisadi gelişimini açıklamaktaki sınırlı rolü (bkz. Savran, "Hikmet Kıvılcımlı..."). Savran bizce ikinci eleştirisine haklıdır; ilk eleştirisine *Tarih Tezi* üzerinde yapılacak ayrıntılı ve kapsamlı bir araştırmanın, üçüncü eleştirisine ise *Sosyalist* gazetesi ve son yıllarında dergilerde çıkmış yazıları üzerine yapılacak bir araştırmanın tutarlı cevaplar üretebileceğini düşünüyoruz (bkz. dip not 193). Üçüncü eleştiri bağlamında daha önce 1971'de *Sosyalist* gazetesinde yayınlanmış (güncel niceliksel veriler

çerçevesinde katkısını hakkıyla değerlendirmek tabii ki mümkün değildir. Onun gibi söylersek “[b]uraya kadar ... ‘yıldırım hızı’ ile paldır küldür geçtik! Fazlasını ‘bu terazi’ çekmez de ondan”.¹⁶⁷ Yine de özgünlüğünü, sınırlı da olsa ortaya koyabilmek için aynı şekilde (“paldır küldür”) belirli çalışmalarından faydalanarak (geliştirdiği temel kavramlar çerçevesinde) Tarih Tezi’nin ana hatlarını ortaya koymak ve bu anlatının EBGY ile koşutluğunun altını çizmek istiyoruz. Bunun için görece olarak tutarlı bir bütün arz etmesinden dolayı ağırlıklı olarak 1965-1971 arası yayımladığı veya yayıma hazırladığı çalışmalarını kullanacağız.¹⁶⁸

Kıvılcımlı’ya göre teori ve pratik kökünü tarihten alır, “[o]nun için, Bilimcil Sosyalizmin soyadı TARİHCİL MADDECİLİK’tir”.¹⁶⁹ Ama “tarihcil maddecilik” farklı ve yoğun bir çabayı gerektirmektedir çünkü iki anlatı literatüre hakimdir ve aşılmayı beklemektedir: tarih öncesinin bilinmeyişi nedeniyle tarihin tekerrür ettiğine dair anlatı; Yakındoğu tarihinin bilinmeyişi nedeniyle Akdeniz çevresinden Batı Avrupa’ya doğru kölelik-derebeylik-kapitalizm gidişatına dair anlatı. Bu iki anlatı Batı toplumunun tarih gerçekliğini az çok sunabilmekte ve Batı’da sosyal devrimciliğin teorik ve pratik bütünlüğünü sağlayabilmektedir ama Türkiye’ye dair hiçbir şey söylememekte¹⁷⁰, “Doğu için ... teorik bir boşluk ve karanlık” ortaya koymaktadır. “[B]ugün Klasik Tarih Bilimi Batıda (Kapitalizm’de) ve Doğu’da (Formel Sosyalizm’de) henüz yukarıda değdiğimiz iki genel ve özel eğilimden kurtulamamıştır”.¹⁷¹ Böylece Batı ve Doğu’nun özgünlüklerine dayalı doğrusal bir tarih yazımı ortaya çıkmaktadır, bu özgünlükleri aşacak doğrusal olmayan bir anlatıya ihtiyaç vardır:

Özellikle Türkiye’nin ve Osmanlı İmparatorluğunun, genellikle “GERİ ÜLKELER” in ekonomik ve sosyal gerçekliklerini gereği gibi düşünmek ve hele davranmak istedik mi, her şeyden önce: O klasik burjuva Tarihciliğinin

---

de içeren) bir konferans konuşma metni için bkz. Hikmet Kıvılcımlı, *Finans Kapital ve Türkiye*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2008. Aynı şekilde bkz. Hikmet Kıvılcımlı, “Bugünkü Türkiye Ekonomi Politikası”, *Sosyalist* (8 Aralık 1970).

167 Orijinal cümle şöyledir: “Buraya kadar, Türkiye’de işçi sınıfının geçirdiği değişimleri tarihi seyri içinde ‘yıldırım hızı’ ile paldır küldür geçtik! Fazlasını ‘bu terazi’ çekmez de ondan”, Hikmet Kıvılcımlı, *Yol 2, Yakın Tarihten Birkaç Madde*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2009, s. 19.

168 *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi* (1965); *Tarih, Devrim, Sosyalizm* (1965); *İlkel Sosyalizmden Kapitalizme* (1965); “Kadı İsrailoğlu Simavnalı Şeyh Bedreddin” (1966-1970); “Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi Üzerine” (1967); “Türkiye’nin Düzeni” (1967); “Tartışılacak Tarih Tezi” (1968); “Üretim Nedir?” (1968); *Toplum Biçimlerinin Gelişimi* (1970); *Osmanlı Tarihinin Maddesi* (2008).

169 Hikmet Kıvılcımlı, “Tartışılacak Tarih Tezi”, *Tarih Yazıları*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2011 (1968), s. 19-20. Kıvılcımlı tarih incelemelerindeki yolculuğunu şu şekilde açıklar: “Bugünkü Türkiye’yi anlamak için, onun, dün içinden çıktığı (daha doğrusu bir türlü içinden çıkamadığı) Osmanlı Tarihine inmek gerekti. Osmanlı Tarihinin maddesine girince, onun İslâm Medeniyeti’nde bir “Rönesans” olduğu belirdi. İslâm Medeniyeti: tıpkı Grek ve Roma Medeniyetleri gibi, Kent’ten (Cite’den) çıkmış Antika (Kadim) Medeniyetlerden biriydi. İlk Sümer öncesinden (Protosümerlerden) İslâm Medeniyeti’ne gelinceye değin sıralanan Antika Medeniyetlerin hepsi de hem birbirlerinin aynı, hem birbirlerinin gayri olarak birbirlerinden çıkagelirlerken, hep aynı gidişi-süreci (prosesi) gösteriyorlar ve bir tek kanuna uyuyorlardı. Günümüze değin uzanmış bütün problemlerin, sebep-sonuç zincirlemesiyle nasıl ta Protosümerlere dek dayanıp çıktığı dupduru anlaşılmalıdır, hiçbir somut (konkret) Tarih olayı gereği gibi aydınlanamıyordu.” Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih, Devrim, Sosyalizm*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2014 (1965), s. 13.

170 Kıvılcımlı, “Tartışılacak Tarih Tezi”, s. 21.

171 A.g.e., s. 21.

SOSYAL DETERMİNİZM DÜŞMANLIĞI diyebileceğimiz eğilimini gidermek zorundayız.¹⁷²

İlk önce Kıvılcımlı'nın evrensel anlatısına bakalım. Kıvılcımlı tarihi yazı ve medeniyetle başlatır, Protosümerlerden Batı Roma'nın yıkılışına kadarki medeniyetler Antika Tarih'in, Batı Orta Çağ'ın bitişinden günümüze dek uzayan kapitalist medeniyet Modern Tarih'in konusudur, her ikisinin arasında ise Orta Çağ yer alır. Kıvılcımlı'ya göre hangi çağda olursa olsun, insan toplumu üretici güçlerle hareket eder. Üretici güçlerin ilk ikisi maddeye, son ikisi insana dayanır:

- Teknik (toplumun doğayla mücadelesinde kullandığı araçlar)
- Coğrafya (toplumu dışardan çevreleyen maddi ortam; iklim, doğa, vb.)
- Tarih (toplumu içerden çevreleyen manevi ortam; gelenek-görenek, vb.)
- İnsan (toplumun dış maddi ve iç manevi ortamını teknik araçla işleyen kolektif aksiyon; güç, vb.).¹⁷³

Tarih, insanın gelenek-göreneklerle yaşadığı coğrafyaya göre, bir tekniğe dayanarak giriştiği “yaşama güreşinde”, kolektif aksiyonundan doğar ve gelişir; “Tarihte her şeye can veren bu Kollektif Aksiyondur”.¹⁷⁴ Antika tarihte barbarların “gelenekli-görenekli üstün kolektif aksiyonları” tek vurucu güçtür, bu dönem aynı zamanda barbarların medeniyete geçiş tarihidir. Antika tarihte medeniyet içinde Modern Çağ'ın sosyal devrimlerinde görüldüğü gibi yeni bir sosyal sınıfın, eski sosyal sınıfı devirip yeni bir medeniyet kuracak kolektif aksiyon gücü yoktur. Yalnızca “eskimiş medeniyetin üretici güçlerini boğan üretim ilişkilerini kökünden kazıyacak barbar yığınları” vardır. Bunlar eskimiş medeniyette olmayan gelenek-görenek ve kolektif aksiyon üretici güçlerini harekete geçirirler; eskimiş medeniyet dayanamayıp yıkılır. “Bu da bir devrimdir, ama sosyal devrimin tersine eski medeniyeti kurtaracağı yerde yok ettiği için ona tarihsel devrim adı verilir”.¹⁷⁵ Tarihsel devrimlerde barbarlar içeriden, teknik üretici güçler dışarıdan eskimiş medeniyeti yıkarlar; yeni bir medeniyet ortaya çıkar ama “son tahlilde kesin hükmü maddi üretici güçler (teknik, coğrafya)” verir. Bir başka deyişle eşitsiz ritimde ilerleyen toplumların çarpışması farklı aşamaları bir araya getirir ve toplumsal sıçramalar ortaya çıkar, Kıvılcımlı bunu şöyle ifade etmektedir: “[T]arihsel devrimle insanlık durmak, hız almak için gerileyip atlar. Bu atlayış, çöken medeniyetin, Barbarlık içine attığı maddi üretici güç kollarının çeşidine göre çeşitli sonuçlar verir”.¹⁷⁶ Bu çerçevede Kıvılcımlı antika tarihte iki çeşit tarihsel devrim öngörür:

- 1- Coğrafya ve teknik üretici güçlerine gebe bir ülkede yaşayan ve kentten çıkan barbarlar yıktıkları medeniyetinkinden daha ileri üretim ilişkileri kurabildikleri ve yıktıkları medeniyetin kurum ve kuralları yerine kendi kentlerinin kurum ve kurallarını dayatacak güçte buldukları için çöken medeniyetten daha ileri özgün

172 A.g.e., s. 24.

173 Kıvılcımlı, *Tarih, Devrim, Sosyalizm*, s. 17.

174 A.g.e., s. 18.

175 A.g.e., s. 19.

176 A.g.e., s. 20.

bir medeniyet yaratırlar;

2- Coğrafya ve teknik üretici güçlerine gebe olmayan bir ülkede yaşayan ve sürücü çoban konumundaki barbarlar ise eskimiş medeniyetin ekonomi temelini ve üstyapı kurum ve kurallarını olduğu gibi benimserler, yeni üretici güç oluşturamazlar, yaptıkları eskimiş medeniyetin doğuş zamanındaki ilişkilerini diriltmekten ibarettir. Bu şekilde eski medeniyet canlanır, daha ileri ve özgün bir medeniyet doğarsa da eski medeniyet bir “rönesansa” uğramış olur.¹⁷⁷

Antika tarihte her medeniyet yıkılışında barbar yığınlarından bir bölümü medenileşir, böylece yeryüzünde medeniyet alanı genişler, Kıvılcımlı'ya göre bu niceliksel gelişmedir; medeniyetin fethettiği yeni coğrafya ve yeni teknik üretici güçlerin toplumun ekonomi temelini biraz daha ileriye götürmesi ise niteliksel gelişmedir. Modern Çağ ile yeni üretici güçler sağlayacak coğrafya bölgesi kalmayıp modern sosyal sınıflar ortaya çıkınca tarihsel devrimler sona erer, sosyal devrimler başlar.¹⁷⁸ Yeni sınıfların kolektif aksiyon üretici güçleri “teknik gelişime ve insanlığın ilerleyişine engel olabilecek eski egemen gerici sosyal sınıfların çökkün istibdadını [giderebilir]”, medeniyet yıkılmadan “yeni ve daha ileri üretim ilişkileri sağlayan bir Sosyal Düzen” kurulabilir. 17. ve 18. yüzyıllarda kapitalizmi ortaya çıkaran devrimler, 19. ve 20. yüzyılda sosyalizmi ortaya çıkaran sosyal devrimler böyle ortaya çıkmıştır; böylelikle “Modern Çağ tarihinin geçiş ve atlayış kanunları artık sosyal devrimler kanunu olmuştur”.¹⁷⁹

Tarih Tezi'nde ortak mülkiyet-özel mülkiyet çatışması da lokomotif görevi görür: Antika Çağ'da tarıma dayanan kent içinde toprak ilk önce ortak mülk olarak toplumundur. Kentte tefeci-bezirgân özel sermaye gelişince toplum sosyal sınıflara bölünür. Kentteki toprak mülkiyeti özel kişi mülküne evrilirken, kent dışı ortak mülkiyete dayalı kalır; medeniyet özel kişi mülkiyetinden yükselir, sınıf çelişkileri içinde yozlaşır; barbarlık ise ortak mülkiyet ile yürür, sınıf çekişmesi bilmeyen kardeşler topluluklarından oluşur. Barbarlıkla medeniyet arasındaki temel çelişki mülkiyet ilişkilerinde yoğunlaşır. Böylelikle barbarlarla medeniyetler, ortak mülkiyet ile özel mülkiyet denizlerle karalar arasındaki Med ve Cezirleri andıran çelişme ve çekişmeler ile mücadele içinde olurlar ki buna tarihsel devrim kanunu denebilir.¹⁸⁰

Kıvılcımlı'ya göre tarihsel devrimler çağı pre-kapitalist dönemi kapsar, sosyal devrim çağı ise kapitalizmin icadıdır. Ama pre-kapitalist ve kapitalist ekonomi ve toplum ilişkileri biri önden, ötekisi arkadan gelerek birbirini izlemiş gibi gözükmeyle birlikte, “birbirleriyle kıyasıya güreşmiş, birbirlerini alt etmiş, yerinde yok etmiş iki insan düzenidirler”.¹⁸¹ Pre-kapitalist toplumlarda sermaye üretim sermayesi değildir, tefeci-bezirgân sermayesidir, toprağın efendisi toplumu yönetir olduğundan tefeci-bezirgân sermaye fırsat bulur bulmaz kendisini toprağa yatırır, derebeyleşir; kapitalist toplumlarda sermaye, üretimi tekeline geçirmiştir, her şeye egemendir. Kapitalizmde sermayenin egemenliği toplumu bütünüyle tepeden

177 A.g.e., s. 21-22.

178 A.g.e., s. 23.

179 A.g.e., s. 24.

180 Kıvılcımlı, “Tartışılacak Tarih Tezi”, s. 22-24.

181 Hikmet Kıvılcımlı, “Türkiye'nin Düzeni”, *Türk Solu*, no: 4, 1967, s. 6.

tırnağa altüst ettiği için sosyal devrim ortaya çıkar.¹⁸²

Kıvılcımlı inşa ettiği bu evrensel anlatı içinde özgünlükleri nasıl ele almaktadır, şimdi bunu görelim. “Kapitalizm ilk defa nerede yerleşti?” sorusuna, Kıvılcımlı’nın cevabı “İngiltere’de”dir.¹⁸³ Nedeni ise İngiltere’nin hiçbir zaman Doğu gibi tam anlamıyla (hatta Kıta Avrupası gibi de) medenileşmemesinden ve “ardı arası kesilmez barbar akınları yüzünden boyuna taze ‘tarih ve insan üretici güçleri’yle aşılana[masındandır]”. Burada krallaşan barbar şefleri, bir türlü Doğu’dakiler kadar insanüstüleşmemişler, firavunlaşmamışlar ve nemrutlaşmamışlardır.¹⁸⁴ Barbar kan şefleri kendilerini kralla eşit saymışlar, Magna Carta ona dirençlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır¹⁸⁵:

Doğu’da: “Teba’yı şahanenin mal ve canı, ırz ve namusu efendimizindir” denir. İngiltere’de bunu hiçbir kral iddia edememiştir, niçin? Çünkü halk onun alnını karışlamıştır. Şark toplumunda, kim olursa olsun, başa geçen en alçak kişinin önünde hemen kul köle kesilmek prensibi, her türlü tartışmanın her zaman dışında bırakılmıştır. Neden? Binlerce yıllık medeniyet, Doğu insanını paçavraya çevirmiştir de ondan. İngiltere’de Kralın da, sapıtacak hakim de, işkenceye kalkışacak karakolun da karşısına dikilen şey: Magna Karta’nın 61. maddesi değildir. Bütün dünya Anayasaları böyle “ölü edebiyat”larla doludur. İngiltere’de Magna Karta’yı, yahut anayasasız insan haklarını “tartışılmaz” kılan güç, İngiliz halkının hiç şakası olmayan “ayaklanma tehdidi”dir. Bu güç, Anayasa-babayasadaki “direnme hakkı” değil, burnundan kıl koparttırmayan İngiliz halkıdır.¹⁸⁶

Bunun kaynağı barbar kalabilmeleridir; bu şekilde birbirlerine karşı müthiş bağlı olmuşlar, eşit, doğru, yiğit bir hürlikle hareket etmişlerdir; “Geliş, doğrudan doğruya her milletin içinden çıktığı tarihöncesinden, ilkel sosyalizmdendir”.¹⁸⁷

Kıvılcımlı 14. ve 15. yüzyıllarda İngiltere’deki köylülerin, Osmanlı topraklarında yaşayan köylüler gibi, “bey armalarıyla örtülü olmakla birlikte kendi ekonomisine sahip ve hür” olduğunu savunur.¹⁸⁸ İngiltere’de barbar şeflerin Magna Carta’yı krala dayatması sonrasında “köy komünaları” ve akarsu kıyılarında kuvvetlenen kentler krallarla birleşip derebeylerine karşı kuvvet olabilmiştir¹⁸⁹; dokuma üretimi sayesinde gelişen bezirgân ve hayvan yetiştiricileri seçimle parlamentoya girmişler, devlet işlerinde söz sahibi olmuşlardır. Kapitalizm bu süreç sonunda köylülerin mülklerini ve hürriyetlerini ellerinden alarak doğmuştur.¹⁹⁰

İngiliz devrimi, tarihsel devrimlerin yerine geçen başarılı ilk sosyal devrimdir. İktidara geçen kapitalizm, derebeylikten bir adım ileridir ama toplum yine insanın

182 Kıvılcımlı, *Tarih, Devrim, Sosyalizm*, s. 323; Hikmet Kıvılcımlı, *Üretim Nedir?*, Köxüz Dijital Yayınları, [1968], s. 57-58.

183 Hikmet Kıvılcımlı, *İlkel Sosyalizmden Kapitalizme, İlk Geçiş: İngiltere*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2011 (1965), s. 13.

184 A.g.e., s. 55, 52.

185 A.g.e., s. 54-55, 78.

186 A.g.e., s. 82-83.

187 A.g.e., s. 82-84.

188 A.g.e., s. 12.

189 A.g.e., s. 34.

190 A.g.e., s. 78.

insanı sömürdüğü sınıflı bir toplumdur. İnsanlar kapitalizmle de çarpışmıştır, ama kapitalizm ilacı içinde bir hastalıktır, artık sosyal devrim metodu bilinmektedir: “Varolan medeniyeti yıkmadan, zalimleşmiş bir sınıfın TAHAKÜMÜNÜ yıkmak usulü keşfedilmişti”.¹⁹¹

Peki, 14. ve 15. yüzyıllarda İngiltere’de ve Osmanlı topraklarında yaşayan köylüler aynı durumdalarsa Doğu’da neden kapitalizm doğamamıştır? Kıvılcımlı’ya göre bunun nedeni Türkiye’de “basit bir Magna Karta taslağı bile” ortaya konmamış olmasıdır:

Türkiye’de beyler, beylerbeyiler, imamlar, şeyhler, Padişah’tan bir söz almayı bile akıllarından geçirme[mişlerdir]. O ‘Eben an ceddin [kuşaktan kuşağa], istibdatla hükümler’ devlet başı[dır]. Kanuni’den sonra gelişen ‘dolap’çı tefeci ve bezirgân sermaye, bütün imparatorluk topraklarını ve hazinesini emrine geçirdiği halde, kapitülasyonlar elde et[miş]ti[r] de, toprak beyi olarak derebeyleşmekten ve Padişaha kapıkulu olmaktan fazlasını istemeyi aklına koyama[mıştır].¹⁹²

Kıvılcımlı Osmanlı toplumunda iki derebeyleşme tespit eder. İlk derebeyleşme Osmanlı devletinin derebeyleşmesidir, 1300-1402 sonrasına denk gelir. Mirî topraklar üzerine kurulan dirlik düzeni bozulmuştur, kamu toprakları kişisel çıkarlarca sömürülmeye başlanmıştır, tefeci-bezirgân soygunlu toprak ağalığı hüküm sürmüştür. Bu derebeyleşme Timur Moğollarının barbar akını ile ortadan kalkmış, “Osmanlı’nın ilk göçebe gelenekleri, Simavnalı Bedrettin kuşağı Akşemsettin gibi, Horasan çirasını elinden düşürmeyen bilginlerin ışığı altında rönesansa (dirilişe) uğramış”, II. Mehmet ile de “tefeci-bezirgân soygunlu toprak ağalığının kökü kaz[ınmıştır]”.¹⁹³ İkinci derebeyleşme İmparatorluk derebeyleşmesidir, 1414-1520 sonrasına denk gelir. Dirlik düzeninin bozulması değil ortadan kaldırılması söz

191 A.g.e., s. 108. “Böylece, 6 bin yıl kökünden kazınmak istenen ilkel sosyalizm, İngiltere’de barbar geleneklerinin dayatmasıyla önce Krala karşı din ve dünya beylerinin, sonra işveren sınıfının Hürriyet Kartası biçimine girdi; en sonunda o kanaldan “Halk Kartası” adıyla modern sosyalizm olarak yeni bir hayat kazandı”, a.g.e., s. 110.

192 A.g.e., s. 78.

193 Hikmet Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2008, s. 55-56. Kıvılcımlı Şeyh Bedreddin üzerine yazdığı makale serisinde (“Kadı İsrailoğlu Simavnalı Şeyh Bedreddin”, *Sosyalist*, no: 1-2-3-4-5-6-7, 1966-1970) Timur’un akınına “dıştan yıkıcı tarihsel devrimlerin sonuncusu” olarak tanımlar. Bu tanımlama yukarıda açıkladığımız birinci tür tarihsel devrime denk gelmektedir. Kıvılcımlı *Fetih ve Medeniyet* (İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2011 (1953)) risalesinde ise II. Mehmed’in İstanbul’u fethini eski medeniyeti diriltene ya da rönesansa uğratan bir tarihsel devrim olarak tanımlar. Bu da ikinci tür tarihsel devrime denk gelmektedir. Savran’ın haklı eleştirisini izlersek, fetih eğer tarihsel bir devrimse barbarlar tarafından yapılması gerekmektedir ama II. Mehmed dönemi Osmanlı toplumunun sınıflı bir toplum olduğu aşıkardır, bu da Tarih Tezi’nin önemli bir çelişkisidir. Şimdiye kadarki okumalarımızda bu çelişkiyi net bir şekilde ortadan kaldıracak bir açıklamaya rastlamadık ama *Osmanlı Tarihinin Maddesi*’nde Timur akınları, Şeyh Bedreddin ayaklanmasının da etkisi altında Osmanlı göçebe geleneklerinin rönesansı, II. Mehmed’in “toprak reformu”nu vurgulayan anlatısı akınlarla fetih arasında, yani birinci ve ikinci tür tarihsel devrim arasında zımnen bir geçişkenlik ve süreklilik inşa etmektedir, çelişkinin bu şekilde görece olarak da olsa ortadan kalkabileceği düşünülebilir. Tabi bu çerçevede Kıvılcımlı’nın hem antika hem de modern bezirganlığa karşı olan, insanların kardeşliğini öğütleyerek “bir Orta Çağ köylü sosyalizmi” ortaya koyan Şeyh Bedreddin’in ayaklanmasını “ilk sosyal devrim” olarak tanımlamasının da altını çizmek gerekir, bkz. Kıvılcımlı, “Kadı İsrailoğlu Simavnalı Şeyh Bedreddin”.

konusudur.¹⁹⁴ Kıvılcımlı'ya göre bu süreçte Osmanlı topraklarında ticaret yolları üzerinde yeşermiş ve oldukça gelişkin olan tefeci-bezirgân sermayesi, kapitalizmin doğuşuna engel olmuştur. 15.-16. yüzyıllarla dirlik düzeninin (tumar sistemi) yerine kesim düzenini (iltizam sistemi) geçirerek kamu topraklarını ele geçirmeye başlamış, özel mülkiyet çiftlikler, malikaneler ve vakıflar etrafında gelişmiştir, bu süreçte kendi ekonomisine sahip ve hür köylüler zamanla toprakbent yani yerlerin esiri olmuşlardır.¹⁹⁵

Aynı gidiş, hemen bütün eski medeniyetlerde olduğu gibi, batı Avrupa'da dahi görülmüştür. Barbar akınları, kavimler göçü (muhaceret'i akvam), bir nevi bağbozumdur. Göçlerin arkasından, bir çeşit cemiyette "ıstifai tabii" (tabii arınım) yoluyla kurulan büyük saltanatlar: Derlenmiş salkımların bir hazinede çiğnenip şıraya çevrilmesine benzer. Bu şıra ne olacaktır?

O zamana kadar, tarihte daima, tefeci-bezirgan mayalanma en sonra dozunu ve tuzunu kaçıracak şırayı sirkeye çevirmiş: Önsermayeyi derebeylikle soysuzlaştırmıştı. Batıda, insanlık için birinci defa olmak üzere, ortaçağ mayalanışı, soysuzlaşmadan, bildiğimiz ileri rejime, modern kapitalizme doğru tabir caizse şaraplaştı. Osmanlılıkta ortaçağ, hiçbir senteze varamadan çürüyüp ekşidi, sirke kesildi.¹⁹⁶

Bu çerçevede sıralaşma evrenselliği, şaraplaşma ve sirkeleşme ise özgün (tikel) gelişim yollarını ortaya koymaktadır. Ama Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi şarap ile sirkenin de bir araya gelişini, bileşik gelişimi de ortaya koyar. Zira Türkiye'de eskiden bu yana var olan antika sermaye yani tefeci-bezirgân sermayenin yanına 19. yüzyılda şirket ve borç şekliyle modern sermaye de sokulmuştur. Bunların ikisi de sermaye adını taşısa da bambaşka üretim tarzlarına karşılık gelirler. Tefeci-bezirgân sermaye, sınıflı toplumu yani medeniyeti oluşturmuştur ama kapitalizm öncesi sermaye yani önsermayedir, Osmanlı toplumunda dirlik ve kesim döneminde egemendir ve üretim alanına egemen olan modern sermayeye düşmandır. "Ali'nin külahını Veli'ye diyerek ticaret kârı faiz peşinde"dir, üretimle ilgisi yoktur; modern sermaye kapitalizmdeki üretim sermayesidir, keşifler ve icatlar peşinde üretimde kâr aramaktadır. Modern sermaye Türkiye'ye yönelişi kapitalizmin serbest rekabet aşamasında değil finans-kapital (tekelci) aşamasında yani kapitalizmin çöküş aşamasında olmuştur: "Böylece, Osmanlı Batı'ya yöneldiğinde, demek oluyor ki, çöküş halinde olan iki toplum birbiri ile temasa geliyordu. Buna sosyal rezonans diyoruz. Yerli tefeci sermayemiz ile Batı'nın Finans-Kapitali kaynaşıyorlardı".¹⁹⁷ Türkiye'de son tarihsel devrim Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması sosyal devrimini de getirmiştir, burjuvazi yarı sömürge şartlarında devrimi yapmıştır;

194 Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, s. 66-67

195 Batı ile Doğu arasındaki bu ayrışmaya dayalı anlatıya rağmen Kıvılcımlı evrensel özellikleri vurgular. Mirî toprak Osmanlı toplumuna özgü değildir, "[b]ütün antika toplumların başlangıç çağlarında görülen kamu toprağı kurumunun evrenselliği içinde, ayrı ve en sondan bir önceki bölümüdür. Avrupa'da karşılığı 'benefice'dir"; Malikanenin doğuşu da evrensel bir toplum gelişimidir, "[h]er belirli somut toplum için başlangıç: Mirî toprak (kamu mülkiyeti); son: Malikane (özel kişi mülkiyeti)dir. Avrupa'da karşılığı 'fief'tir". Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, s. 355.

196 A.g.e., s. 559.

197 Hikmet Kıvılcımlı, "Ek: Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi Üzerine", *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2007 (1967), s. 172-173.

devrim melezdir, Türkiye'deki temel orijinallik budur, “önümüze sürüyle arapsaçı olmuş problem kördüğümünün çıkışı ve bizleri şaşkına çevirışı ondandır”.¹⁹⁸

Kıvılcımlı'ya göre 19. yüzyıl sonrasındaki gelişmelerin tüm evrensel özelliklerine rağmen “bizi bize benzeten” dört gerçek ortaya çıkmıştır:

- 1- Devletin batının finans kapitalinden borç almaya başlamasıyla, tefeci-bezirgân sermaye finans-kapital ile hareket etmeye başlamış, şirket, banka, kasa gibi adlar altında modern iratçılık yapar hale gelmiştir;
- 2- Meşrutiyet döneminde tefeci-bezirgân sermaye gelişkin kalırken üretimin temeli Avrupa tekeline, finans kapitale geçmiştir;
- 3- Yerli sermaye tefeci-bezirgân sermaye olarak devleti haraca bağlarken üretimi tekelinde tutan finans kapitalin dümen suyundan gitmiştir, böylelikle sermayenin temsilcisi Jön Türk hareketinin kökü dışarda kalmıştır;
- 4- Yarı sömürgelik dönemde yerli sermaye yabancı sermayeye aracılık (“yataklık”) eder olmuştur.¹⁹⁹

Böylelikle Türkiye antika medeniyetinin iratçı sermayesine boğulmuş, Batı şirketlerinin tekeli finans kapitaliyle kaynaşmış, sanayileşme ile gelişen modern burjuvazi üretimini baltalamıştır.²⁰⁰ Bir başka deyişle “Batıdaki yatalak, hasta kapitalizm doğudaki bunak pre-kapitalizmi ile eşleştirilerek damızlık bir toplum düzeni [doğurtulamamıştır]”.²⁰¹

“[R]antiyeler [tefeci-bezirgân] sınıfının durumu, Batıda ve Türkiye’de görüldüğü gibi aşırıca diyalektikti. Sosyal devrimi, hem istemez, hem isterdi. O sınıf Abdülhamit’ten sonra da egemenliğini yitirmedi. Ülkeyi örümcek ağı gibi sarmış, mültezim, müteahhit, sarraf, tefeci, eşraf, âyan zümreli kapitalist sınıfı, Türkiye’de [Cumhuriyet döneminde] hâlâ burjuvazinin ezici çoğunluğudur. Fakat sanayici kapitalist ‘Yok’ değil, olsa olsa ‘Eksik’ sayılabilir. Bu eksikliğin **iç sebebi:** Türkiye’de İngiltere’dekinden çok daha ağır basıcı bir tefeci-bezirgân prekapitalist sermayeci sınıfın azgınca gelişmiş bulunmasıdır; **dış sebebi:** O iç sosyal prekapitalist sınıfın Batı finans kapitali ile çabuk ve kolay kaynaşması sayesinde, Batı şirketlerinin Türkiye’de her türlü modern sanayi girişkenliğini daha doğarken boğabilmeleridir”.²⁰²

Türkiye’nin özgünlüklerini evrensel özellikler, evrensel özelliklerini de özgünlükler bağlamında ortaya koyarken²⁰³ Kıvılcımlı’nın hiçbir zaman atfı olmasa

198 Hikmet Kıvılcımlı, “Türkiye’nin Teorik Devrim Orijinalliği (29 Aralık 1970)”, *Sosyalist Gazetesi Yazıları (1967-1971)*, İstanbul: Diyalektik Yayınları, 1995, s. 173-174.

199 Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2007 (1965), s. 20-24.

200 A.g.e., s. 107.

201 A.g.e., s. 121.

202 A.g.e., s. 104-105.

203 Kıvılcımlı’nın kullandığı Doğu ve Batı kavramlarına dair açıklaması da bu anlamda önemlidir: “Antika medeniyetin batış çağındaki çürümüş insanını gülen renklerle bezeyemedik. Gerçeği her şeyden üstün tutmalıydık. Bugünkü Batı kültürünün yetiştirmesi kafalara daha iyi dank etmiş olmak için, araya “Doğulu insan”, “Batılı insan” deyimlerini kullandık. Böyle coğrafya veya etnoloji, etnoğrafya tipleri yoktur. 1-“Doğulu insan” dediğimiz vakit, bu yalnız hep “antika medeniyet insanı”dır. Yunan ve Roma medeniyetleri, pekala Avrupa ve Batı medeniyetleriydiler. Paçavra insan yetiştirmekte, yahut ilkel sosyalist şövalyeleri medeniyetin çamur insanı durumuna sokmakta ne Irak’ın Nemrut’larını ne Mısır’ın Firavun’larını hiçbir zaman aratmadılar. 2- “Doğulu insan”ı,

da EBG'yle aynı doğrultuda bir anlatı geliştirdiği görülmektedir. Bu bağlamı Savran'ın EBGY üzerine şu pasajı çok iyi vermektedir:

EBGY, kutuplarını evrensellik ve tikelliğin oluşturduğu diyalektik bir çelişki üzerine kuruludur. Kapitalizm tarihte ilk kez gerçek anlamda evrensel bir tarih oluşturmuştur: insanlığın hiçbir bölümü, hiçbir oluş artık dünyanın geri kalan bölümünden yalıtılmış bir biçimde gelişemez. Ama tam da bu evrensel tarihtir ki, insanlığın farklı bölümlerinin, farklı ulus ve toplumlarının birbirleriyle aynı biçimler altında, özdeş bir süreç içinde gelişmesini engeller. Yani insanlık tarihinin kapitalist çağdaki evrenselliği ifadesini tekel ülkelerin tarihsel gelişmesinin tikelliğinde bulur. Bu tikel gelişmelerin bütünselliği ise evrensel tarihin hareketi düzeyinde kurulur. Buna karşılık, tikellik (özgüllük) evrensel hareketin farklı ilişki, düzey ve alanlarının bir toplum düzeyindeki eşitsiz gelişiminin ürünlerinden başka bir şey değildir.²⁰⁴

7. Sonuç

Türkiye'de solun tarih yazımı adil/kerim devlet-ahenkli-sınıfsız toplumu vurgulayan burjuva tarihçilerine karşı sınıflı ve çatışmalı bir toplum anlatısı ortaya koyarak gelişmeye başlamıştır. Bu aynı zamanda Türkiye tarihini özgünlükleri üzerinden değil diğer toplumlarla paylaştığı evrensel özellikleri üzerinden anlatma çabasını da beraberinde getirmiştir. Bu evrensel özellikler tüm toplumların (Avrupa-merkezci bir perspektifte) ilkel komünalden, köleci, feodal, kapitalist, sosyaliste doğrusal tarihi gelişimlerini vurgulamaktadır. Ama 1950'lerde gündeme gelen AÜT tartışmasıyla az gelişmiş toplumların tarih yazımında Marksizm'den beslenen bazı araştırmacılar doğrusal tarih anlatılarını eleştirerek bu toplumların evrensel özelliklerinden ziyade azgelişmişliklerini açıklayabilmek için özgünlüklerini ön plana çıkarmaya başlamıştır. Böylesine bir çerçeve az gelişmiş toplumlarda ekonomik temelden ziyade ekonomi dışı unsurların belirleyiciliğine daha fazla ağırlık vermeye neden olmuştur. Bu tartışmanın 1960 ve 1970'lerde Türkiye'ye de yansıdığını, AÜT ve AÜT'ün kapitalist dünya ile bütünleşmesine dair incelemelerin, başlangıçtaki eleştirel yaklaşımla tutarlı bir anlatı doğurmadan da, gündeme damga vurduğunu görüyoruz: AÜT çalışmaları azgelişmişliğe dair özgünlükleri ortaya koymuşlar ama ekonomi dışı unsurların öne çıkmasının da etkisiyle sınıf dinamiklerini yok sayan burjuva tarihçilerinin anlatısına nerdeyse geri dönmüşlerdir, tek farkları adil/kerim devleti zalim devlet olarak ele almaları olmuştur. AÜT'ün kapitalizmle bütünleşmesine yönelik çalışmalar ise dünya yazınına özgün katkılar olarak ortaya çıkmışlar ama vardıkları kapitalizm anlatısı ile ilk baştaki eleştiri noktası olan doğrusal tarih anlatısına geri dönmüşlerdir, tek farkları kapitalizmi çarpık kapitalizm olarak ele almaları olmuştur.

Aynı dönemde Türkiye'deki bazı Marksistler Avrupa-merkezci evrensel

---

yahut "antika medeniyet insanı"nı tarihsel kategori olarak aldık. Frenklerin "Une fois pour tous" [ilk ve son olarak] dedikleri biçimde ebediyen çürümeye mahkûm bir altlık tiryakisi esrarkeş saymadık. Öylesine kötümser fatalizm ancak burjuva biliminin şanına (çıkarına) yakışabilir", Kıvılcımlı, *İlkel Sosyalizmden Kapitalizme, İlk Geçiş: İngiltere*, s. 114.

204 Savran, "Azgelişmişlik...", s. 65.

özelliklere vurgu yapan doğrusal tarih anlatısını izlemeye devam etmişler, ekonomik temelin belirleyiciliğini vurgulayarak bir taraftan AÜT ve türevi çalışmalara eleştiri geliştirmişler, diğer taraftan da kendi aralarında Türkiye’deki hâkim üretim tarzının (feodal mi kapitalist mi) hangisi olduğuna yönelik tartışmalara girişmişlerdir. Kendi aralarındaki tartışmalar Türkiye’ye özgü koşullarda ama dünya yazınındaki tartışmalarla koşut olarak (evrensel boyutta) gelişmiştir. Bu çerçevede özellikle sermaye-emek çatışması bağlamında proleterleşme dinamiklerini özgür olmayan emek kategorilerinin gelişimi ile iç içe ortaya koyan incelemelerin altını çizmek gerekir.

Devrimci strateji kadar sınıflı-sınıfsız toplum, doğrusal tarih, ekonomik temelin belirleyiciliği sorunlarını aşma yönünde ortaya çıkan EBG yaklaşımı ise Türkiye’de, bu konudaki çalışmalarını 1920’lerde yapmaya başlayan Hikmet Kıvılcımlı istisnası dışında, 1970’ler ve 1980’lerde gelişen bir yaklaşım olmuştur. Bu yaklaşımda sınıfsal dinamikler ve çatışmalar ön plana çıkarılmış, ekonomik determinizme mesafe alarak toplumsal gerileme ve sıçramalar ortaya konabilmiştir. Ayrıca özgünlükler ile evrensel özelliklerin diyalektik birlikteliğini ortaya koyan bu yaklaşımın Türkiye’deki solun tarih yazınında neredeyse kördüğüm haline gelen özgün-evrensel ikilemini de Avrupa-merkezciliği aşan bir evrensel perspektifle çözdüğünü vurgulamak gerekir. Tabii bu kördüğüm ve çözümünün Türkiye yazınına özgü olmadığını, Marksist yazının geneli için de geçerli olduğunu belirtmemiz gerek.

1960 sonrası sol hareket ve örgütlerde izlenen/izlenecek strateji ile iç içe geçmiş, aynı zamanda sosyal bilimlerdeki araştırma gündemini Marksizm belirlemesinin de etkisiyle üniversite çevresinde yapılan araştırmalarla zenginleşen tarih yazını, 1980’lerde girilen yeni siyasi atmosfer ve özellikle 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılması ile (tüm dünyada olduğu gibi) neredeyse sönümlenmiştir. Kapitalizm sonrasına dair tahayyüllerin ortadan kalktığı bu dönemde, AÜT perspektifi “sivil toplumcu” bir siyasetin yolunu açarken, üretim tarzları üzerine tartışmalar tamamen ortadan kalkmıştır. Sınıflar arasından ziyade sınıf içi çatışmaları öne çıkaran bazı çalışmalar 1990’lar sonrasında iktisat tarihine egemen olmaya başlayan Yeni Kurumsal İktisat içinden ilerlemeye başlamışlar, yeni terminoloji ile elitler arası çatışmalara odaklanmışlardır.²⁰⁵ Sol tartışmalar bağlamında devleti başat aktör olarak ele alagelen bazı çalışmalar, devlet ve kamuya yönelik sermaye saldırısında devletin oluşturucu ve müzakereci kapasitesine ve bu kapasitenin gelişmiş-azgelişmişlikten bağımsız evrenselliğine, bu sefer Marksizm’e mesafeli bir perspektiften vurgu yapar olmuşlardır.²⁰⁶ Yeni siyasi ortamda adil/kerim devlet-ahenkli toplum perspektifi, 1416 Bedreddin-Börklüce İhtilali’nin 600. yıldönümünde ortaya konan çalışmaları ve birkaç istisnayı²⁰⁷ bir tarafa koyarsak,

205 Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012).

206 Huricihan İslamoğlu, *Dünya Tarihi ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2021.

207 Bir tane örnek vermek gerekirse Alp Yücel Kaya vd. (derl.), *Uluslararası Börklüce Mustafa Sempozyumu (2-5 Haziran 2016), Bildiriler*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, 2017. Bunun dışında devletçi perspektife (İbrahim Kaypakkaya, Louis Althusser ve Hikmet Kıvılcımlı okumaları üzerinden) kuvvetli bir eleştiri için bkz. Metin Kayaoğlu, *Han-*

kendisine boş bir alan bulmuştur.²⁰⁸ İç dinamikleri devre dışı bırakan çevreleşme yaklaşımı ve sınıfsal dinamikleri perdeleyen küçük meta üretimi incelemeleri geliştikleri tartışma bağlamından koparak (ilki piyasalaşma, ikincisi yoksullaşma vurgusuyla) neredeyse tüm tarih yazınının arka fonunu oluşturmaya başlamışlardır. Bu dönemde Marksist perspektiften beslenen çalışmaların büyük sorular ve uzun dönemden ziyade, sınırlanmış konu ve kısa döneme odaklandığı görülmektedir; ele aldıkları konularda da gündemi işgal eden Marksizm dışı yaklaşımlara eleştirel bir konum geliştirdiklerinin altını çizmek gerekir. İktisat tarihi yazınında Yeni Kurumsal İktisat'ın pürüzsüz iktisadi büyüme hikayesini sorgulayarak mülkiyet ilişkilerinin çatışmalı dünyasına tarihsel perspektifte (ağırlıklı olarak 19. yüzyıl Tanzimat sonrası gelişmelere) vurgu yapan çalışmalar²⁰⁹ ya da devlet-toplum kutuplaşmasına dayalı liberal (sivil toplumcu) yaklaşımları sorgulayan, bu bağlamda devleti sorunsallaştıran ve sınıfsal analizine kapı aralayan çalışmalar²¹⁰ bu bağlamda gündeme gelmiştir.

Diğer taraftan 1979 sonrası emek piyasalarını hedef alan sermaye taarruzu (Marksist olsun olmasın) emek tarihçiliğini öne çıkarmaya başlamış, tüm dünyada başta kölelik olmak üzere özgür olmayan emek kategorileri üzerine araştırmaların sayısını da arttırmıştır. Emek tarihçiliğinin bu ivmesi Türkiye'de de kendini göstermiştir, hatta 1990'lar sonrasında tarih yazınındaki en büyük atılımın bu alanda yapılan çalışmalarda olduğu söylenebilir. Özellikle kentli işçi sınıfı üzerine yapılan incelemeler (bu makalede üzerinde duramadığımız) 1960'lardan bu yana işçi sınıfının gelişimi üzerine yapılmış (ağırlıklı olarak kapitalizmin gelişimini ortaya koyan SD perspektifinden yürütülen) çalışmaların açtığı pisti yoğun arşiv araştırmaları ile zenginleştirmişlerdir.²¹¹ Ama bu zenginleşmenin özgür olmayan

---

gi Tarihin Mirasçısıyız? Ezilenlerin Tarihyazımı, İstanbul: Akın Yayınları, 2012. Ayrıca Fikret Başkaya'nın Osmanlı Devleti'nin 700. yıldönümü bağlamında yayımladığı haraççı üretim tarzının sürekliliğini vurgulayan çalışması için bkz. *Yediyüz, Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*, Ankara: Ütopya Yayınları, 1999.

208 Bu dönemde sosyal bilimlerin farklı alanlarından hatta mühendislik bilimlerinden gelerek tarihçiliğe yönelen, çoğunlukla da yurtdışında doktora yapan araştırmacı sayısı giderek artmıştır. Çoğunun siyasi duruşları Marksizm'e yakın olsa da yaptıkları araştırmaların Marksizm ile diyalogunun çok zayıf olduğunu belirtmek gerekir. Bu çerçevede ortaya çıkan ağırlıklı olarak siyasi, entelektüel ve toplumsal tarih çalışmalarında akademik seviye yükselmiştir ama hem iktisat tarihi ile hem de güncel siyasetle bağ tamamen kopmuştur.

209 Yücel Terzibaşoğlu, "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, 2006, 4, s. 121-147; E. Attila Aytekin, *Üretim Düzenleme İsyanı: Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük*, Ankara: Dipnot Yayınevi, 2022. 2000'li yıllarda "ilk birikim" ve "el koyarak birikim" başlıkları altında mülksüzleşme dinamiklerini vurgulayan yazının da ön plana çıkmasıyla, bu tür çalışmalar hem tarihsel hem de güncel gelişmelerin tartışılması bağlamında daha fazla gündeme gelir olmuştur, bkz. Selçuk Dursun, "Dispossession by Concession: Forest Commons in the Ottoman Empire and Early Turkish Republic", *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History*, Onur İnal ve Yavuz Köse (eds), Winwick, Cambridgeshire: White Horse Press, 2019; Begüm Özden Fırat ve Fırat Genç'in derledikleri "Mülkiyet Dosyası", *Ayrıntı Dergi*, 2019, 19, s. 53-130.

210 Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015; Cengiz Kırılı, *Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, İstanbul: Verita, 2014.

211 Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013; Mehmet Ö. Alkan ve Y. Doğan Çetinkaya (derl.), *Tanzimat'tan Günümüze*

emek kategorileri için pek de geçerli olmadığını söylemek gerekir.²¹² Kırsal alandaki emekçi sınıfları ele alan çalışmalar ise eskiden olduğu gibi boldur ama sermaye-emek kutuplaşmasının doğurduğu proleterleşme dinamiklerinden ziyade yukarıda da ifade ettiğimiz üzere küçük meta üretimi üzerine kurulu (küçük mülkiyetin direnci üzerine) anlatı 1990'lar sonrasındaki yazına egemen olmuştur.²¹³ Buna rağmen 1970'li yılların siyasi atmosferinde yapılmış bazı çalışmaların 2000'li yıllarda tekrar tekrar basılması da bu egemenliğin (henüz yeterince eleştirel araştırma ortaya çıkmaya da) sorgulandığının da bir göstergesi olmalıdır.²¹⁴

Yazındaki bir başka gelişme 2008 ile patlak veren Üçüncü Büyük Depresyon sonrasında dünya ölçeğinde eşitsizlikler üzerine araştırmaların artmasıdır. Osmanlı toplumundaki servet ve gelir eşitsizlikleri de aynı dönemde yapılan çalışmalarla, uzun dönemi de kapsayacak şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Bu tür çalışmalar ortaya çıkan yeni yazın kadar klasik Marksist tarih yazını ile diyalog potansiyeli taşımaktadır.²¹⁵

Kapitalizm sonrasına dair tahayyüllerin zayıfladığı 1980'ler sonrası Marksist tarih yazımında ayakta kalabilen tek yaklaşım tarihte toplumsal gerilemeler ve çöküşler kadar sıçramaları da öngören EBG yaklaşımı olmuştur. Türkiye'de 1970'ler sonrasında ilk önce (eşitsiz gelişme ile sınırlı da olsa) *Sosyalist İktidar*, sonrasında *Sınıf Bilinci* çevresinde ortaya konan bu yaklaşımı (aralarındaki devrim perspektifi farklılıkları, gruplar içi ayrışmalara rağmen) her iki grup da devam ettirmektedir. 1990'larda dünyada bazı önde gelen üniversitelerin uluslararası ilişkiler bölümlerindeki çalışmalarla kendine akademik alan açan EBG perspektifi, İngilizcesi 2015'te yayımlanan Alexander Anievas ve Kerem Nişancıoğlu'nun *Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu? Kapitalizmin Jeopolitik Kökenleri* (İstanbul: Yordam Kitap, 2020) kitabıyla geniş kitlelere ulaşmıştır, sonrasında da yeni kitaplar art arda yayımlanmaya başlanmıştır.²¹⁶ Bu gelişmelere rağmen Türkiye'deki akademik çalışmalarda EBG'nin henüz kendisine yer bulduğu pek söylenemez.²¹⁷

Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Yeni Yaklaşımlar-Yeni Alanlar-Yeni Sorunlar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015; Can Nacar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Emek ve İktidar: Tütün İşçileri, İşyeri Yöneticileri ve Devlet, 1872-1912*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022.

212 Bir istisna için bkz. Özdeniz Pektaş, "Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları", *İktisat Tarihinin Dönüşü: Dünyada ve Türkiye'de Yeni Yaklaşımlar ve Araştırmalar*, Ulaş Karakoç ve Alp Yücel Kaya (derl.), İstanbul: İletişim Yayınevi, 2021.

213 Uzun dönemli incelemeleri de içeren iki istisna için bkz. Burak Gürel, "Türkiye'de Kırsal Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi", *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri*, Ahmet Tonak, Sungur Savran ve Kurtar Tanyılmaz (der.), İstanbul: Yordam Kitap, 2014; Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", *Devrimci Marksizm*, 2021, sayı 45-46, s. 11-66.

214 Kurmuş, *Emperyalizmin...*'i aynı yayınevinden 2012 ve 2021 baskıları izlemiştir. Oğuz Oyan'ın 1978'de savunduğu doktora tezini Türkçeye çevirerek 2016'da yayımlamasını da aynı bağlamda değerlendirmek gerekir: Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme...*

215 Buna iyi bir örnek için bkz. Hülya Canbakal, "Erken Modern Dünya ve Osmanlı Topraklarında Servet ve Gelir Dağılımı", *İktisat Tarihinin Dönüşü: Dünyada ve Türkiye'de Yeni Yaklaşımlar ve Araştırmalar*, Ulaş Karakoç ve Alp Yücel Kaya (derl.), İstanbul: İletişim Yayınevi, 2021.

216 Alexander Anievas ve Kamran Matin, *Historical Sociology and World History, Uneven and Combined Development Over Longue Durée*, Londra: Rowman & Littlefield, 2016; Justin Rosenberg vd. (ed.), *New Directions in Uneven and Combined Development*, Londra: Routledge, 2022.

217 Bir istisna için bkz. Efe Can Gürcan ve Berk Mete, *Neoliberalism and the Changing Face of Unionism The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey*, Palgrave, 2017.

Devrimci Marksizm 50

Anievas ve Nişancıoğlu'nun çalışması mutlaka akademik çalışmalarda yankı bulacaktır. Acaba Hikmet Kıvılcımlı'nın daha önce basılmış ya da basılmamış kitaplarının 2000'li yıllarda okuyucu ile buluşması da EBG'nin, Kıvılcımlı'nın özgün yorumuyla Türkiye tarihi bağlamında daha kapsamlı ele alınmasını gündeme getirebilecek midir? Son yıllarda Kıvılcımlı zerine yapılmış giderek artan sayıdaki çalışmanın Marksist tarih yazınına mesafesine bakınca bu soruya olumlu cevap vermek pek mümkün değil ama Türkiye'deki toplumsal bir sıçrama kadar bu konuda akademik bir sıçrama da pek l mümkün.